Odrodilci, zrádci, vrazi v bílých pláštích

Obraz „Žida“ jako „nepřítele“ v propagandě pozdního stalinismu

Kateřina Šimová

Začátkem roku 1931 zformuloval Josif Vissarionovič Stalin v odpovědi americké agentuře Jewish Telegraph Agency postoj sovětského státu k antisemitismu: „Antisemitismus jako krajní forma rasového šovinismu je nejnebezpečnějším přežitkem kanibalismu. (...) Antisemitismus je pro pracující nebezpečný jako falešná stezka, která je svádí se správné cesty a zavádí do džungle. (...) Aktivní antisemité jsou podle zákonů SSSR trestáni smrtí.“¹ V mnohonárodnostním státě založeném na doktríně revolučního internacionalismu, který deklaroval právo všech národnostních a etnických menšin na svobodný rozvoj, se ani jiná odpověď očekávat nedala.

Přesto se historici shodují, že mezi lety 1948 a 1953 nastal ve vztahu sovětského režimu k židovské menšině závažný obrat. Namísto ideje Židů jako asimilovaných a plně integrovaných sovětských občanů, která stála na počátku sovětské národnostní politiky vůči této menšině, došlo k výrazné eskalaci protizhido­vských projevů. V odborné literatuře se proto perioda pozdního stalinismu běžně charakterizuje jako období „národní tragédie“, jako „černé roky sovětského Židovstva“, nebo do-

1 O antisemitismu: Odpověď na otázky Židovské telegrafní agentury. In: STALIN, J. V.: *Spisy*, sv. 13: *Červenec 1930 – leden 1934*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953, s. 41.

konce „poslední stránka holokaustu“.² Předkládaná studie se pokouší tuto radikální změnu paradigmatu postihnout prostřednictvím analýzy obrazu „Žida“ v dobové propagandě. Základní rámec pro tuto analýzu tvoří koncept „obrazu nepřítele“ jako jedné ze základních figur totalitárního ideologického kánonu. Sleduji zde, jakými prostředky a jakým způsobem byl tento obraz v daném období naplňován významy spjatými s pojmem „Žid“.³ Za metodologický nástroj pro tento postup jsem zvolila sémiotickou textovou analýzu, umožňující rozkrývat znakový charakter jazyka propagandy.⁴

Obraz nepřítele

*„Celá historie komunistického hnutí je řadou
spiknutí, konspirací a vlastizrad, slíděním
po domnělých nebo potenciálních nepřítelích.“*

Paul Lendvai⁵

Ve své analýze kořenů studené války vychází historik Vojtěch Mastný z teze, že Sovětskému svazu byl vždy hluboce vlastní neustálý pocit ohrožení. Snaha zajistit si vlastní bezpečnost proto byla motorem jeho domácí i zahraniční politiky. Nikdy nekončící hledání vnitřního pocitu jistoty tak spustilo spirálu „nekonečné samozásobitelské mašinérie teroru“, která se stala příznačným rysem stalinismu.⁶

2 Viz KOSTYRČENKO, Gennadij V.: *Tajná politika Stalina: Vlast i antisemitizmus*. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 2003, s. 351; LEVIN, Nora: *The Jews in the Soviet Union since 1917: Paradox of survival*, sv. 1. New York, New York University Press 1988, s. 512; VAKSBERG, Arkadij I.: *Stalin proti Židům*. Praha, Beta 2011, s. 148. V sekundární literatuře bývá protižidovská politika pozdně stalinského období označována jako „státní“ nebo také „oficiální“ či „stalinský“ antisemitismus. Na základě analýzy těchto pojmů ve studii Franka Grünera zde užívám termín „stalinský antisemitismus“, resp. „antisemitismus pozdně stalinského období“ (viz GRÜNER, Frank: *Patrioten und Kosmopoliten: Juden im Sowjetstaat 1941–1953*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2007, s. 412–414).

3 Podle ortografických pravidel se má užívat forma „Žid“ jako označení příslušníka národa a podoba „žid“ jako označení příslušníka antropologické skupiny nebo stoupence náboženského vyznání. Toto rozlišení však v kontextu dané práce není vždy jednoznačně aplikovatelné. Proto se přidržuji formy „Žid“, a to i tam, kde její užití nemusí uvedeným pravidlům jednoznačně odpovídat.

4 Text vychází ze způsobu, jakým sémiotiku používala estonská tartuská škola jako klíč ke strukturálnímu studiu kultur. Metodologickým podnětem pro mne byly také „sémiotické eseje“ Vladimíra Macury, analyzující systém vyjadřování a kánony socialistického kulturního diskurzu, v nichž uvedl metodologická východiska tartuské školy do českého kontextu (srv. MACURA, Vladimír: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Ed. Karel Kouba, Vít Schmarc a Petr Šámal. Praha, Academia 2008).

5 LENDVAI, Paul: *Antisemitism without Jews: Communist Eastern Europe*. Garden City (New York), Doubleday & Comp. 1971, s. 13.

6 MASTNÝ, Vojtěch: *Studená válka a sovětský pocit nejistoty: 1947–1953. Stalinova léta*. Praha, Aurora 2001, s. 19.

Hannah Arendtová ve studii o původu totalitarismu dokazuje, že daleko důležitější než jednotlivé konkrétní skupiny nepřátel je pro totalitární režim takzvaný *objektivní nepřítel*, který je definován výhradně ideologicky: „Nikdy není konkrétním jedincem, jehož nebezpečné myšlenky musí být ... doloženy nebo jehož minulost zakládá oprávněné podezření, nýbrž je vždy ‘noselem tendencí’, podobně jako nositel choroby.“⁷ Identita takto definovaných „objektivních nepřátel“ se může lehce měnit podle měnících se okolností, jak dobře dokumentují proudy vězňů, které v jednotlivých obdobích sovětských dějin pohlcoval Gulag. Touto „permanentní čistkou“⁸ byla udržována v chodu jak mašinerie teroru, tak režim samotný, který tímto způsobem čerpal vnitřní dynamiku a zároveň ospravedlňoval svou existenci.

Výběr nepřátel však podle Arendtové nebyl náhodný, musel totiž působit – s ohledem na propagandistické účely – dostatečně věrohodně, nebo byl potřebami propagandy přímo vyvolán. Jelikož tedy hledání nepřítelů má pro totalitární stát významný propagandistický rozměr, tvořil nedílnou součást sovětského ideologického kánonu jeho „obraz“. Ten bývá definován jako „přesvědčení určité skupiny, že její bezpečnost a základní hodnoty jsou bezprostředně a závažně ohroženy nějakou jinou skupinou“, přičemž záleží na interpretačním přístupu, zda jsou v jeho základu spatřovány faktory biologické, psychologické, sociálně-psychologické nebo politické povahy.⁹ Vyskytuje se ve dvou základních podobách – jako „nepřítel“ vnitřní, pocházející zevnitř dané skupiny, a „nepřítel“ vnější, představující pro danou skupinu ohrožení zvenčí. Vždy však vychází ze základní dichotomie *my a oni*, *my a ti druhí*, *ti cizí*, *ti odlišní*, přičemž povaha „jiného“ se proměňuje v závislosti na historickém vývoji a vládnoucích ideologiích.¹⁰

Jako příklad uvádí Arendtová právě „náhle a opětně probuzený vládní antisemitismus v Sovětském svazu“.¹¹ Židé byli z pohledu stalinské propagandy pro roli „nepřítelů“ logickou volbou. Byli „národem bez vlády, bez vlasti a bez jazyka“,¹² žili roztroušeni po celém světě a vyznačovali se na jedné straně značně pokročilým stupněm asimilace, na straně druhé pak silícím národním sebeuvědoměním a sebevědomím v souvislosti s prožitým traumatem holokaustu a vznikem židovské státnosti. Proto mohli být vydáváni za „nepřítelů“ z mnoha propagandisticky uchopitelných, byť vzájemně často protichůdných důvodů.

Strategie konstruování obrazu „Žida“ v koncepčním rámci „obrazu nepřítelů“ jsou zde sledovány na materiálu státní propagandy. Ta má pro totalitární režim klíčový

7 ARENDOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu*, sv. 1–3. Praha, OIKOUMENH 1996, s. 574.

8 Viz BRZEZINSKI, Zbigniew: *The permanent purge*. Cambridge (New Jersey), Cambridge University Press 1956.

9 LUOSTARINEN, Heikki: Finnish Russophobia: The Story of an Enemy Image. In: *Journal of Peace Research*, roč. 26, č. 2 (květen 1989), s. 125.

10 Viz LOEWENSTEIN, Bedřich: *My a ti druhí*. In: TÝŽ: *My a ti druhí: Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno, Doplněk 1997, s. 59–80.

11 ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 576. Zdůvodnění tohoto příkladu, které Arendtová uvádí (snaha Sovětského svazu získat protižidovskou politikou sympatie v evropských satelitních zemích), je však více než sporné.

12 *Tamtéž*, s. 57.

význam. Podle Arendtové je právě propaganda jako nástroj organizace společnosti a ovládání jejího myšlení možná nejdůležitějším nástrojem totalitarismu ve styku s netotalitárním světem. Obsah totalitární propagandy však „už není objektivní problematikou, na kterou lidé mohou mít názor, nýbrž se stal v jejich životě prvkem tak skutečným a nedotknutelným jako pravidla aritmetiky“. ¹³ Jako taková tedy vytváří uzavřený svět, který je dokonale rezistentní vůči reálnému stavu věcí, tedy jakýsi vlastní model skutečnosti. Chceme-li takový model analyzovat, jeví se jako nejvhodnější právě metoda sémiotické textové analýzy. Tím spíš, že antisemitské postoje sovětského režimu, ať už byly motivovány jakýmkoli důvody a jakkoli fatální byly jejich důsledky, nikdy nebyly na oficiální úrovni, a tedy ani v propagandě, vyjadřovány explicitně. Zůstaly skryty v široké škále významových polí v podobě znaků a konotací, které právě sémiotická metoda umožňuje rozkrývat.

„Ačkoli ‘černé roky sovětského Židovstva’ byly obecně zařamovány obdobím 1948 až 1953, zuřivost antisemitské propagandy a utrpení byly nejvíce pociťovány na začátku a na konci tohoto období,“ uvádí historička Nora Levinová. ¹⁴ Předmětem sémiotické analýzy proto bude „text“ dvou propagandistických kampaní, které právě v těchto dvou mezních momentech ovládly veřejný prostor. Jedná se o kampaň proti kosmopolitismu ze začátku roku 1949 a kampaň provázející o čtyři roky později takzvaný případ lékařů. ¹⁵

Kampaň proti kosmopolitismu

Kampaň proti kosmopolitismu vstoupila do veřejného prostoru v lednu 1949. Probíhala v době, kdy sovětská moc přistoupila k likvidaci židovského kulturně-společenského života a k zatýkání židovské inteligence, a sloužila tak jako clona odvádějící pozornost od represivní akce, která vstoupila do sovětských dějin jako případ Židovského antifašistického výboru. ¹⁶

¹³ Tamtéž, s. 500 a 476.

¹⁴ LEVIN, N.: *The Jews in the Soviet Union since 1917*, sv. 1, s. 512.

¹⁵ Pramennou základnu pro analýzu zde tvoří sovětský periodický tisk, a to centrální periodika, která měla největší čtenářskou základnu, nejlépe zrcadlila nálady v nejvyšších patrech sovětské mocenské elity a nejsou zatížena případnými regionálními specifiky. Za tím účelem byl excerpován deník *Pravda*, který jako ústřední tiskový orgán Vsesvazové komunistické strany (bolševiků), resp. později Komunistické strany Sovětského svazu vytyčoval základní propagandistickou linii, a čtrnáctideník *Kultura i žizň*, který jako tiskový orgán oddělení propagandy a agitace ÚV VKS(b), resp. ÚV KSSS udával trend v oblasti propagandy. Pro analýzu kampaně proti kosmopolitismu byla dále excerpována klíčová periodika z oblasti kultury a umění, a to týdeník *Sovetskoje iskusstvo* a časopis *Literaturnaja gazeta* (vycházel dvakrát týdně). Obrazová reprezentace kampaně je mapována na produkci satirického časopisu *Krokodil*. Tento základní korpus je výběrově doplněn o texty z některých dalších centrálních periodik, jako např. *Izvestija* či *Komsomolskaja pravda*.

¹⁶ Srv. např. GRÜNER, F.: *Patrioten und Kosmopoliten* (viz pozn. 2); KOSTYRČENKO, G. V.: *Tajnaja politika Stalina*; TÝŽ: *Stalin protiv „kosmopolitov“: Vlast i jevrejskaja intelliĝencija v SSSR*. Moskva, Rosspen 2009; NADŽAFOV, Džachangir Gusejn – BELOUSOVA, Zinaida

Kampaň vyrostla z konfliktu dvou kulturněbyrokratických struktur – oddělení propagandy a agitace Ústředního výboru VKS(b) (Agitpropu) a Svazu sovětských spisovatelů – o vliv v kulturní politice. Celý střet se rozehrál v oblasti divadelního umění, což dobře svědčí o významu, který byl divadlu jako médiu pro šíření ideologického vlivu v této době přisuzován. Agitprop, vedený Dmitrijem Šepilovem, poskytoval záštitu moskevským divadelním kritikům, kteří tak disponovali určitou organizační i tvůrčí autonomií vůči spisovatelské organizaci. Svaz sovětských spisovatelů v čele s Alexandrem Fadějevem se naopak díky Stalinově přízni vymykal přímé kontrole Agitpropu. Fadějev ze své pozice podporoval sovětské dramatiky, jejichž umělecká produkce nevalné kvality byla předmětem ironických recenzí divadelních kritiků, jejichž vysoké estetické požadavky na formu i obsah divadelní tvorby ostře kontrastovaly s vyžadovaným uměleckým kánonem. Otevřený konflikt obou skupin nastal během dvanáctého sjezdu Svazu sovětských spisovatelů v prosinci 1948. Zatímco Agitprop se chystal obvinít Fadějeva ze závažného selhání v oblasti dramatické tvorby a nahradit ho liberálněji smýšlejícím Konstantinem Simonovem, předseda spisovatelského svazu, zaštitěný

Sovětský spisovatel Alexandr G. Fadějev (1901–1956), přední reprezentant socialistického realismu a politický činitel. V roce 1946 se stal předsedou Svazu sovětských spisovatelů, zároveň byl členem ústředního výboru sovětských komunistů a poslancem Nejvyššího sovětu SSSR. Jeho vystoupení na sjezdu sovětských spisovatelů v prosinci 1948 odstartovalo kampaň proti kosmopolitismu (foto Bridgeman Art Library, Londýn)

podporou tajemníka ústředního výboru sovětských komunistů Georgije Malenkova a sympatiemi samotného Stalina, vystoupil s ostrým referátem namířeným proti údajné ideologické diverzi divadelních kritiků, čímž celou kampaň uvedl do chodu. Ta se pak soustřednými kruhy rozběhla do dalších regionů a oborů, zejména v oblasti vědy a umění. Cítila do řad humanitní inteligence a ve snaze pacifikovat liberálně laděné kruhy v ideologickém aparátu a posílit ideovou monolitnost kulturního a duchovního života tak pokračovala v ideologické linii vytyčené takzvanou ždanovštinou. Kampaň proti kosmopolitismu však byla první kampaní toho druhu s antisemitským podtextem, a byť nebyla orientována primárně protižidovsky, v široké veřejnosti začalo být slovo „kosmopolita“ brzy chápáno jako synonymum

Sergejevna (ed.): *Stalin i kosmopolitizm: Dokumenty Agitpropa CK KPSS 1945–1953*. Moskva, Meždunarodnyj fond „Demokratija“ – Matěrik 2005.

slova „Žid“, jak o tom svědčí dobové úsloví „Nechceš-li být antisemita, říkej Židákovi kosmopolita“.¹⁷

Celou kampaň zahájil 28. ledna 1949 deník *Pravda* článkem „O jedné antipatriotické skupině divadelních kritiků“. Jeho autorem byl šéfredaktor listu Pjotr N. Pospelov, nicméně podle dobových svědectví do textu zasáhl přímo Stalin, který údajně také změnil název článku: namísto poněkud abstraktního titulku „Nohsledi buržoazního estétství“, který sice nesl třídní osten, ale jinak nevykračoval za rámec uměnovědných sporů, vložil do názvu sousloví, kterým na první pohled marginální záležitost údajné ideologické diverze několika divadelních kritiků získala celonárodní dimenzi – „antipatriotická skupina“.¹⁸

Již v těchto slovech byla obsažena základní sémiotická východiska celé budoucí kampaně. Pojem „skupina“ označuje několik jednotlivců, které spojuje určitá charakteristika, jež je však zároveň vyděluje z celku ostatní společnosti. Ve zdánlivě monolitní sovětské společnosti tak vzniká cizorodý prvek, který její deklarovanou jednodolitost narušuje. Tento prvek je zároveň označen jako „antipatriotický“, tedy explicitně nepřátelský. Pojem „skupina“ navíc implikuje i určitou míru organizovanosti. „Kosmopolitní kritici se sdružovali do antipatriotické skupiny a ve své nepřátelské činnosti podporovali, chválili a vyzdvihovali jeden druhého,“ napsala *Litěraturnaja gazeta* a poukázala tak na úzkou provázanost jednotlivých aktérů.¹⁹ Aktivita „kosmopolitů“ proto nejsou vnímány jako přehmaty a omyly jednotlivců, ale jako dlouhodobý názorový a hodnotový systém skupiny lidí jako celku, který je nejen cizí, ale i nepřátelský a pro zbytek společnosti nebezpečný: „Nemáme před sebou náhodné, jednotlivé chyby, ale systém antipatriotických názorů, které škodí rozvoji naší literatury a umění, systém, který je třeba rozdrtit,“ hlásala *Pravda*.²⁰ V sovětské propagandě se tak konstituovala figura kolektivního nepřítele, definovaného pouze na základě ideologických kritérií, tedy nová podoba „objektivního nepřítele“, jak jej vymezila Arendtová.

Patriotismus a kosmopolitismus

Pojem „antipatriotická skupina“ rovněž implikoval, čím bude naplněna základní dichotomie utvářející obraz „nepřítele“. Na stranu *my/náš* je zde stavěn *národ/lid* a vše *sovětské*. Jen v prvním odstavci zmíněného článku *Pravdy* je substantivum „národ“, respektive „lid“ zmíněno čtyřikrát a adjektivum „sovětský“ dokonce desetkrát. Základní hodnotu v takto budovaném světě pak nevyhnutelně tvoří sepětí těchto dvou entit. Vzniká tak *sovětský patriotismus*, významově konotovaný s láskou, hrdostí a oddaností sovětské vlasti a jejímu lidu. Tento pojem, značně hypertrofovaný a patetizovaný prostřednictvím emotivní lexiky, byl v rámci kampaně

17 „Čtob ně proslyt antisemitom, zovi žida kosmopolitom.“ Citováno podle: KOSTYRČENKO, G. V.: *Tajnaja politika Stalina*, s. 310.

18 Viz KOSTYRČENKO, G. V.: *Stalin protiv „kosmopolitov“*, s. 130.

19 Za patriotičeskuju sovětskuju dramaturgiju: Na obščemoskovskom sobranii dramaturgov i teatralnych kritikov. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 17 (2504), 26.2.1949. V závorce je uváděno průběžné číslování časopisů od prvního ročníku; ročníky nebyly udávány.

20 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov. In: *Pravda*, 28.1.1949.

označován za „svatý/posvátný“, přičemž tato sakralizace mu dodala naprostou nezpochybnitelnost.²¹

Na opačném pólu dichotomie, jako antiteze k „sovětskému patriotismu“, stojí *kosmopolitismus*. Tento pojem byl v raném sovětském období asociován s vizí budoucího světa zbaveného státních hranic a národnostních rozdílů ve prospěch jednotného lidského společenství, ale své pevné místo v sovětském ideologickém a propagandistickém kánonu získal teprve v průběhu sledované kampaně.

„Patriotismus“ a „kosmopolitismus“ však nejsou vnímány jako dvě rovnocenné entity s opačnou hodnotovou orientací. Významové pole „kosmopolitismu“ je budováno pouze poukazem na nepřítomnost hodnot, které nese „patriotismus“. „Kosmopolita“ je charakterizován jako ten, kdo pozbyl „vědomí sovětského patriotismu“, jako ten, komu je „cizí smysl pro národní hrdost“,²² Jelikož postrádá hodnoty charakteristické pro „patriotismus“, je „kosmopolitismus“ považován za antipatriotický, protilidový, a ještě hůře – odrodilý, tedy zcela zbavený vlasti. Je tedy definován nikoli jako opak, ale jako negace „patriotismu“. „Patriotismus“ tak tvoří základní, dominantní hodnotu, od které je „kosmopolitismus“ pouze odvozován. Proto se může vztahovat ke všemu, co není (dostatečně) patriotické, bez ohledu na to, jaký je skutečný stav věcí. Vzniká tak značně vágní a potenciálně mnohovýznamový pojem, který je možné lehce ohýbat podle aktuálních propagandistických a ideologických potřeb.

Životodárný pramen a zhoubný jed

Jak přesvědčivě ukázal v jednom ze svých sémiotických esejů Vladimír Macura, byla socialistická mýtotorba soustředěna kolem utopické vize budoucího ráje. V tomto ohledu zůstával projekt vědeckého socialismu s nápadnými sakrálními a chiliastickými rysy pevně zakořeněn v soustavě socialismu utopického.²³ Smrt byla s tímto konceptem ráje neslučitelná, proto z něj byla všemi prostředky vytlačována: „Smrt byla znakově vyčleňována mimo svět socialismu a spojována s cizím, nepřátelským světem za hranicemi Edenu.“²⁴ Uvnitř socialistického světa pak byla smrt spojována s těmi, kdo se z celku společnosti vymykali jako její nepřátelé.

Také opozice „sovětského patriotismu“ a „kosmopolitismu“ byla absolutizována do podoby archetypální bitvy nového (mladého) a starého, čímž naplňovala základní mytické schéma života a smrti. Znakové pole „sovětského patriotismu“ bylo budováno prostřednictvím sémantických řad odkazujících k mládí, zdraví, síle a plodnosti – „životodárná síla“, „životodárný pramen“, který „oplodňuje a inspiruje“, který je „zdrojem veškeré tvůrčí činnosti“.²⁵ Jedním z hlavních rysů „patriotismu“

21 Viz SUROV, A.: Estétstvjuščije klevetniki. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 19 (2506), 5.3.1949.

22 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe tēatralnych kritikov; GERASIMOV, A.: Za sovetskij patriotizm v iskusstve. In: *Pravda*, 10.2.1949; GRIBAČEV, N.: Protiv kosmopolitizma i formalizma v poezii. In: *Tamtéž*, 16.2.1949.

23 Ráj. In: MACURA, V.: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*, s. 14–35 (viz pozn. 4).

24 Smrt vůdce. In: *Tamtéž*, s. 121.

25 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe tēatralnych kritikov; GERASIMOV, A.: Za sovetskij patriotizm v iskusstve; Ljubov k rodině, nēnavist k kosmopolitam. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 13 (2500), 12.2.1949.

je proto jeho pokrokovost, pohyb vpřed, do budoucího ráje. Jeho sémiotické pole je tedy budováno jako znakové pole života.

Oproti tomu „kosmopolitismus“ je pevně zakořeněný v minulosti a svou podstatou jakýkoli pokrok znemožňuje: „pokouší se zadupat vše nové a pokrokové“, „brání rozvoji“ a „brzdí vítězoslavný postup“. ²⁶ Jeho znakové pole je tvořeno sémantickými řadami odkazujícími k neplodnosti, nemoci a smrti. „Kosmopolitismus není jen protilidový, ale i neplodný,“ hlásala v úvodní stati kampaně *Pravda*, čímž jej v podstatě odsoudila k postupnému vymírání. ²⁷ *Litěraturnaja gazeta* mu právo na život zcela upřela, když jej prohlásila rovnou za „mrtvě narozené schéma“. ²⁸ „Kosmopolitismus“ tak tvořil druhý pól uvedené dichotomie života a smrti. Jako reprezentant smrti je „kosmopolitismus“ v rámci kampaně často vázán na představu tlení, hniloby a rozkladu. „Kosmopolité“ byli odchováni na „tlejících kvasinkách buržoazního kosmopolitismu, dekadence a formalismu“, z jejich článků vane „hnilobný puch“, šíří „hnilobné mikroby kosmopolitismu“. ²⁹ Tato sémantická řada kulminuje obrazem „kosmopolity“ jako „živé mrtvolky“: „Sovětský lid nazývá Altmany živými mrtvolami. Očistíme atmosféru sovětského umění od jejich smrdutého zápachu.“ ³⁰ Podstata „kosmopolitismu“ je hnilobná, toxická, je to „zhoubný“, „mrtvolný“ jed. ³¹ Představuje nakažlivou nemoc, která ohrožuje zdravý svět „patriotismu“. „Kosmopolité“ jako nositelé této nákazy mají podobu různých „červů nahlodávajících zdravý organismus sovětské literatury a umění“, „parazitů“, „jedovatých bakterií“ či „jedovatých mikroby pokoušejících se otrávit čisté prameny sovětské literatury“. ³² Příznacně ohrožují zejména mláď, které představuje základní stavební kámen utopické budoucnosti: „hnilobnými názory otravují mládež“, „zadupávají svěží mladé výrůstky sovětské dramatiky“ a „mrtvolným jedem otravují mladé literární kádry“. ³³ Odtud je již jen krok k označení „kosmopolitismu“ za biologickou zbraň „v té studené válce, kterou vede mezinárodní imperialistická reakce proti všemu pokrokovému lidstvu“. ³⁴

26 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov; SOFRONOV, A.: Protiv antipatriotičeskoj kritiki. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 13 (2500), 12.2.1949; KOVALČUK, J.: Bezrodney je kosmopolity. In: *Tamtéž*.

27 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov.

28 JELISTRATOVA, A.: Predatěli narodov. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 18 (2505), 2.3.1949.

29 Do konca razgromit antipatriotičeskiju gruppu teatralnych kritikov: Na partijnom sobranii Sojuza sovetskich pisatel'ej. In: *Kultura i žizn'*, č. 4 (96), 11.2.1949; Kosmopolity v kinokritike i ich pokroviteli. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 14 (2501), 16.2.1949; Do konca razoblačit kritikov kosmopolitov: Na sobranii leningradskich dramaturgov i kritikov. In: *Tamtéž*, č. 19 (2506), 5.3.1949; JELISTRATOVA, A.: Predatěli narodov.

30 GURKO, G.: Buržuaznyj nacionalist Altman. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 8 (1148), 19.2.1949; MARKOV, S.: Živye trupy: Pismo čitatel'ja. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 13 (2500), 12.2.1949.

31 Do konca razoblačit kritikov kosmopolitov; Vyše znamja sovetskogo patriotizma: Na partijnom sobranii Sojuza sovetskich pisatel'ej. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 13 (2500), 12.2.1949.

32 Do konca razoblačit kosmopolitov-antipatriotov: Na sobranii moskovskich dramaturgov i kritikov. In: *Pravda*, 26.–27.2.1949; Kosmopolity v kinokritike i ich pokroviteli; JELISTRATOVA, A.: Predatěli narodov.

33 Do konca razoblačit kosmopolitov-antipatriotov; Vyše znamja sovetskogo patriotizma.

34 JELISTRATOVA, A.: Predatěli narodov.

Opozice „sovětského patriotismu“ a „kosmopolitismu“ tak byla budována za pomoci znaků odkazujících k biologickému a s ním úzce spjatému medicínskému diskurzu. Jejich prostřednictvím byl „kosmopolitismus“ jako nemoc a smrt vytlačován za hranice zdravého světa „patriotismu“. Odstranění „kosmopolitismu“ z těla sovětského umění se v tomto znakovém klíči podobá odstranění zhoubného nádoru z jinak zdravého organismu. „Cítíme, jak se nám napřímila hrud, a horoucně si přejeme ještě lépe pracovat,“ popisuje fyziologické projevy uzdravování po odhalení „kosmopolitismu“ a s tím spjatý příval nové energie deník *Pravda*.³⁵

Vítězná bitva a drtivá porážka

Kampaň proti „kosmopolitismu“ tvořila součást nikdy nekončícího boje za uskutečnění socialistického utopického ideálu, který je dalším základním stavebním prvkem socialistické mýtotorby. Už titulky propagandistických článků byly stylizovány jako výzvy do boje: „Do konce rozdrtit antipatriotickou skupinu divadelních kritiků“, „Odstranit z cesty kosmopolitismus“.³⁶ Válečnému diskurzu odpovídá také jazyk kampaně, hojně využívající vojenskou terminologii. „Kosmopolité“ jsou představováni jako agresori, „diverzní skupina na ideologické frontě“, kteří se „zakopali v zatuchlých komisích“, „zaujali pozice, z nichž mohou pohodlně zahájit palbu na díla sovětského divadla“, „táhnou do boje“ proti předním dílům sovětské literatury a „zuřivě na ni útočí“.³⁷ Vzhledem k tomu, že kampaň směřovala zejména do oblasti umění, bojovalo se především na „kulturní frontě“ a zbraněmi z oblasti estetiky.

Boj proti „kosmopolitismu“ byl veden ve znamení sovětského patriotického umění, jak to dokládají titulky článků uvozované osamostatněnou vazbou předločky „za“ s akuzativem: „Za patriotickou sovětskou dramaturgií“, „Za rodné sovětské umění“ a podobně.³⁸ Za patriotické umění však bylo považováno pouze umění odpovídající kánonu socialistického realismu, který údajně jako jediný věrně odráží sovětskou skutečnost. S tímto chápáním socialistického realismu jako reflexe sovětské skutečnosti ostře kontrastuje pojetí „kosmopolitismu“ jako bezideového umění pro umění, estétství a formalismu, které jsou k zájmům lidu zcela lhostejné: „Socialistický realismus je neoddelitelný od živého, horoucího, láskyplného zájmu o život a činnost lidu, od hlubokého a ušlechtilého patriotického citu, zatímco buržoazní hurákosmopolitismus je spojen s netečným, lhostejným vztahem k lidu a k jeho

35 Do konca razoblačit kosmopolitov-antipatriotov.

36 Do konca razgromit antipatriotičeskuju gruppu teatralnych kritikov; Ubrať s dorogi kosmopolitizmu. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 21 (2508), 12.3.1949.

37 LEONIDOV, Oleg: Vrag sovetsoj kultury Gurvič. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 9 (1149), 26.2.1949; Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov; Rešitelno pokončit s političeskoj bezotvetstvennostju v rabotě VTO. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 6 (1146), 5.2.1949; Kritika vražděbnaja narodu: Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov. In: *Tamtéž*.

38 Za patriotičeskuju sovetsoju dramaturgiju (viz pozn. 19); PIRJEV, A.: Za rodnoje sovetsoje iskusstvo. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 18 (2505), 2.3.1949.

tvorbě, s lhostejným, vykleštěným, chladným estétstvím a formalismem.³⁹ Coby protilidové a antipatriotické je tedy umění „kosmopolitů“ vnímáno jako nepřátelské. Umění, jemuž je vytýkána neideologičnost a apolitičnost, se tak stává uměním politickým a konflikt, který se odehrává na poli estetiky, získává výrazný politický rozměr. V tomto kontextu se pak umělecká kritika logicky stává nepřátelskou činností podřývajících základy politického zřízení, „ideologickou diverzí“, proti níž musí být mobilizována celá společnost. Již 26. února tak *Sovetskoje iskusstvo* hlásilo, že vítěznou bitvu proti antipatriotické skupině divadelních kritiků vede všechen sovětský lid.⁴⁰ „Kosmopolité“ budou nevyhnutelně „odhaleni“, „rozdrceni“ a „zlikvidováni“. Bude s nimi naloženo jako s válečným nepřítelem: „Mezi dvěma liniemi zákopů se proti nám plazili jako nepřatelští špehové a rozvraceči. Postřel je – to je naše vlastenecká povinnost!“⁴¹ Bitva, kterou „kosmopolité“ vedou, je tedy marná, předem „odsouzená k drtivé porážce“.⁴² Naopak „patriotismus“ je předurčen k vítězství, čímž se dostává do panteonu nejvyšších sovětských hodnot.

Estetizace boje „patriotismu“ a „kosmopolitismu“ se projevovala také výběrem válečných zbraní. „Kosmopolité“ bojují perem a (otráveným) inkoustem, jejich texty jsou považovány za zbraň. Na obálce satirického časopisu *Krokodil* z 20. března 1949 tak byla otištěna karikatura „Ilegální tulák“.⁴³ Oblouklá postava „kosmopolity“ s výraznými stereotypními semitskými rysy se opírá o hůl v podobě ostrého inkoustového pera, u pasu je vyzbrojen dýkou v podobě dalšího pera a lahvičkami s otráveným inkoustem. Z jeho zavazadel trčí papíry nadepsané slovy „pomluva“, „pomluva na sovětskou kulturu“, „pomluva na ruské umění“. Uprostřed kufru, který je příznačně ozdoben nálepkami se jmény západních spisovatelů, se skví nápis „André Gide“, přičemž jméno „Gide“ se v cyrilici píše stejně jako hanlivé označení osob židovského původu („žid“).⁴⁴ Jako sémiotický znak tedy tato literární reference nese výrazný protižidovský osten.

Sémiotické pole obrazu „kosmopolity“ jako „nepřítele“

Jak bylo ukázáno výše, význam „kosmopolitismu“ byl přímo odvozován od sémiotického pole „patriotismu“, čímž tak vznikala značně vágní pojem, jehož neurčitý obsah z něj dělal prakticky univerzální nástroj propagandy. Obraz „kosmopolity“ jako „nepřítele“ tak mohl být budován prostřednictvím znaků odkazujících k všemožným ideologickým, politickým i sociálním deviacím. Dobře je to patrné na sérii profilů moskevských divadelních kritiků, které publikovalo *Sovetskoje iskusstvo*. Jednoduchou zkratkou je zde již v názvech každému z moskevských kritiků přisouzena některá závažná ideologická, politická nebo společenská hereze: „Bezpečník Borščagovskij“, „Buržoazní ideolog Bojadžijev“, „Buržoazní nacionalista Altman“,

39 Ob odnoji antipatriotičeskoj gruppe tēatralnyh kritikov (viz pozn. 20).

40 Do konca razgromit antipatriotičeskuju gruppu tēatralnyh kritikov (viz pozn. 29).

41 Ljubov k rodině, nēnavist k kosmopolitam (viz pozn. 25).

42 Ob odnoji antipatriotičeskoj gruppe tēatralnyh kritikov.

43 JELISEJEVA, K.: Bespačportnyj brodaga. In: *Krokodil*, č. 8, 20.3.1949.

44 V ruštině se pro označení osob židovského původu či vyznání užívá neutrální výraz *jevrej*. Výraz *žid* je silně příznakový.

„Nepřítel sovětské kultury Gurvič“, „Estétský antipatriot Varšavskij“, „Politický chameleon Cholodov (Mejerovič)“.⁴⁵ V tomto rozkrývání pseudonymů pokračovala *Litěraturnaja gazeta*, která upozornila, že vlastní jméno B. Jakovleva je Cholcman, Sanova – Smulson, Martiče – Finkelštejn, Žadnova – Lifšic a podobně, a své čtenáře tak informovala o židovském původu těchto kritiků.⁴⁶ Nejde však jen o to, že mezi oběťmi kampaně bylo velké množství Židů,⁴⁷ ale navíc jejich židovský původ byl záměrně akcentován. Do stejné kategorie jako rozkrývání pseudonymů patří i apelativizace vlastních jmen používaná pro označení „kosmopolitů“ jako celku („altmani“, „gurvičové“, „alpersové“ a podobně), přičemž k tomu účelu byla využívána výhradně jména neruská, neomylně konotující židovský původ jejich nositelů. Protiklad ruských umělců a kritiků s neruskými jmény je ještě umocňován poukazem na to, že ti druzí ani nejsou Rusové, s Ruskem se neztotožňují a všechno ruské nenávidí. *Pravda* se tak 28. ledna ptala, jakou představu může mít Abram Gurvič o národním charakteru ruského sovětského člověka, a *Litěraturnaja gazeta* dodávala, že se pouze „vysmíval historii ruského národa, charakteru ruského

Karikaturu „Ilegální tulák“ v časopise *Krokodil* z 20. března 1949 doprovázel citát ruského literárního kritika a radikálního demokrata 19. století Vissariona G. Belinského: „Přiznám se, že mi připadají ubozí a protivní spokojení skeptici, abstraktní lidé, ilegální tuláci v lidstvu...“

- 45 GLEBOV, A.: Dvurušnik Borščagovskij. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 6 (1146), 5.2.1949; KOVALČUK, J.: Buržuaznyj ideolog Bojadžijev. In: *Tamtéž*, č. 7 (1147), 12.2.1949; GURKO, G.: Buržuaznyj nacionalist Altman. In: *Tamtéž*, č. 8 (1148), 19.2.1949; LEONIDOV, Oleg: Vrag sovětskoj kultury Gurvič. In: *Tamtéž*, č. 9 (1149), 26.2.1949; GROMOV, N.: Estěststvjuščij antipatriot Varšavskij. In: *Tamtéž*, č. 11 (1151), 12.3.1949; MARKOV, M.: Poliitičeskij chameleon Cholodov (Mejerovič). In: *Tamtéž*, č. 12 (1152), 19.3.1949.
- 46 KOVALČUK, J.: Bezrodnyje kosmopolity. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 13 (2500), 12.2.1949; SOFRONOV, A.: Protiv antipatriotičeskij kritiki. In: *Tamtéž*; Do konca razoblačit kosmopolitov: Na plenum pravlenija SSP Ukrainy. In: *Tamtéž*, č. 20 (2507), 9.3.1949; Rešitelno razoblačit proiski buržuaznych estětov. In: *Tamtéž*, č. 17 (2504), 26.2.1949; Rasčistiť dorogu peredovomu iskusstvu Ukrainy. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 11 (1151), 12.3.1949.
- 47 Podle Benjamina Pinkuse bylo až 71 procent představitelů inteligence obviněných z kosmopolitismu židovského původu (srv. PINKUS, Benjamin: *The Soviet Government and the Jews: 1948–1967. A Documented Study*. Cambridge, Cambridge University Press 1984, s. 160).

člověka, samotnému Rusku“.⁴⁸ Ilja Altman podle sovětské propagandy „nenávidí všechno ruské“ a Josif Juzovskij „nechce znát ruský jazyk, ruský národ, ruskou kulturu“.⁴⁹ Navíc „ani neumějí psát rusky“ a domlouvají se jazykem, který „ruskému čtenáři zní barbarsky a divně“.⁵⁰

Obraz „kosmopolity“ se tak začal poměrně záhy naplňovat protižidovským obsahem, čímž byl s ohledem na stále přetrvávající protižidovské předsudky posilován jeho cizí a nepřátelský znakový charakter. Protižidovské zaměření je ale patrné i v jiných vrstvách textu kampaně, oživujících některé hluboce zakořeněné tradiční předsudky a stereotypy.

1. Komando literárních gangsterů. Antispolečenské znaky obrazu kosmopolity

První důležité významové pole, jehož prostřednictvím byl budován obraz „kosmopolity“ jako „nepřítele“, je tvořeno antispolečenskými znaky. Propaganda přisuzovala „kosmopolitům“ řadu negativních vlastností, jimiž poukazovala na jejich problematický lidský charakter. „Kosmopolita“ je člověkem „s černou duší zrádce“, člověkem „bezcharakterním a falešným“, „podlým pomlouvачem“.⁵¹ Dokonce i jeho zevnějšek – „odporná fysiognomie lháře a bezpáteříka“ – je stejně odpudivý jako jeho charakter.⁵² „Kosmopolita“ se „hnusně chichotá“, „chvástá se“, „syčí a prská“, „zmítá se v návalu bezmocného vzteku“.⁵³ „Kosmopolité“ vydírají, vyhrožují, zstrašují a pomlouvají, je to „komando literárních gangsterů“.⁵⁴ Obraz „kosmopolity“ je záměrně zesměšňován a karikován.

Jejich pokrytecký charakter je zdůrazňován využitím sémiotického principu masky a demaskování: „Z juzovských, gurvičů, altmanů a jejich nohsledů jsou strženy masky a stojí před námi v celé své odporné podobě“, hlásalo *Sovetskoje iskusstvo*.⁵⁵ Prvek masky je obsažen i v častém označení „kosmopolity“ za „obojetníka“ či „chameleona“, tedy člověka mnoha tváří, které lehce a často střídá podle aktuální situace. Princip strhávání masky se uplatňuje i na úrovni jazyka – odhalováním „nepřátelského“

48 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe těatralnych kritikov (viz pozn. 20); Za patriotičeskuju sovetSKUju dramaturgiju (viz pozn. 19).

49 GURKO, G.: Buržuaznyj nacionalist Altman; Do konca razoblačit kritikov kosmopolitov (viz pozn. 29); PAPERNYJ, Z.: Suščestvo bezdušnoje. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 14 (2501), 16.2.1949.

50 Do konca razoblačit kritikov kosmopolitov.

51 GURKO, G.: Buržuaznyj nacionalist Altman; MARKOV, M.: Političeskij chameleon Cholodov (Mejerovič); LEONIDOV, O.: Vrag sovetSKoj kultury Gurvič.

52 Do konca razoblačit kosmopolitov-antipatriotov (viz pozn. 32).

53 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe těatralnych kritikov; Ljubov k rodině, nēnavist' k kosmopolitam (viz pozn. 25); GLEBOV, A.: Dvurušnik Borščagovskij; DRUZIN, V.: Prichvostni antipatriotičeskoj grupy těatralnych kritikov. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 7 (1147), 12.2.1949; Kritika vražděbnaja narodu (viz pozn. 37).

54 Za patriotičeskuju sovetSKUju dramaturgiju (viz pozn. 19); ROMAŠOV, B.: O korňach kosmopolitizma i estětstva. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 18 (2505), 2.3.1949.

55 NIKOLAJEV, V.: Razoblačenij klevetnik Maljugin. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 10 (1150), 5.3.1949.

významu zdánlivě nevinných výroků kritiků, kteří „umějí obratně maskovat své nepřátelské názory ohlušujícím proudem demagogických frází“.⁵⁶

Nejzřetelnější z těchto antispoločenských znaků konotujících protižidovské zaměření kampaně je zbabělost. „Lid ví, jak si tihle Zalkindové a Libermanové počínali v týlu a na frontě,“ napsala v srpnu 1948 tajemníkovi Ústředního výboru KSSS a hlavní oficiální autoritě v oblasti kultury (po Stalinovi) Andreji Ždanovovi jistá L. Kraskovová, která si stěžovala na převahu Židů v redakci a na stránkách literárního časopisu *Novyj mir*.⁵⁷ Úmyslně tak zahrála na notu pevně zakořeněné stereotypní představy, že se Židé za druhé světové války vyhýbali aktivní vojenské službě a skrývali se v týlu, kterou přižívovala oficiální bagatelizace zásluh vojáků židovského původu v bojových operacích Rudé armády či sovětská politika „mlčení o holocaustu“. Uvedený stereotyp byl pro sovětskou společnost v poválečném období stále velmi živý. Tím spíše, že právě kolem utrpení a hrdinství sovětského lidu a jeho válečného vítězství byl budován celý poválečný sovětský ideologický a propagandistický diskurz. Není tedy divu, že sovětská propaganda jej během kampaně proti „kosmopolitismu“ oprášila a využila jako jeden z charakteristických znaků obrazu „kosmopolity“, čímž posílila jeho protižidovský obsah. V kampani se tak „kosmopolitům“ přisuzuje distance od válečných prožitků, nepochopení pro hrdinství sovětského lidu a přezíravost k obětem, které položil. Například divadelní kritik Abram S. Gurvič tak byl za svou kritiku děl s válečnou tematikou označen za člověka, který si „neváží ani sovětského lidu, ani jeho statečného boje proti hitlerovcům, ani našich nesmrtelných hrdinů, ani těch idejí bolševismu, které držely při životě pracující a vojáky Sovětského svazu v krutých válečných letech“.⁵⁸

Součástí antispoločenské znakové soustavy bylo samozřejmě také třídní hledisko. Divadelní kritici byli označováni za „skupinu estetizujících snobů s buržoazními názory“, „shnilé měšťácké estéty“ či „formalisty maloburžoazního typu“.⁵⁹ Propaganda barvitě popisovala jejich údajné maloburžoazní zázemí – velké pracovny s těžkými závěsy, plyšovými křesly a vysokými nástěnnými hodinami.⁶⁰ V politické karikatuře pak byli „kosmopolité“ zobrazováni s některými typickými atributy konotujícími jejich nedělnický původ, jako jsou fraky, lakované polobotky, cylindry, cvikry a vycházkové hole. V tomto kontextu byl také aktivizován další zažitý stereotyp, který se stal formativním prvkem protižidovského zaměření kampaně, a to stereotyp o Židech, kteří manuálně nepracují, ale obohacují se na úkor ostatních, založený

56 MARKOV, M.: Politický chameleon Cholodov (Mejerovič).

57 Pismo L. Kraskovoj A. A. Ždanovu: Protiv zasija jevrejev v pečati. In: NADŽAFOV, D. G. – BELOUSOVA, Z. S. (ed.): *Stalin i kosmopolitizm*, s. 185 (viz pozn. 16).

58 LEONIDOV, O.: Vrag sovetsoj kultury Gurvič (viz pozn. 45); POGODIN, N.: Ich metody. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 18 (2505), 2.3. 1949.

59 Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe tēatralnych kritikov (viz pozn. 20); Rešitel'no pokončit' s političeskoj bezotvetstvennost'ju v rabotě VTO (viz pozn. 37); GLEBOV, A.: Dvurušnik Borščagovskij (viz pozn. 45); Na čuždyh pozicijach: O proiskach antipatriotičeskoj grupy tēatralnych kritikov. In: *Kultura i žizn'*, č. 3 (95), 30.1.1949.

60 LENČ, Leonid: Slučaj s kosmopolitom. In: *Krokodil*, č. 7, 10.3.1949; MASS, Vladimir – ČERVINSKIJ, Michail: Snob-kosmopolit. In: *Tamtéž*.

na tradiční socioekonomické roli Židů v „neproduktivních“ profesích. Náměstek tajemníka Svazu sovětských spisovatelů Anatolij V. Sofronov na stranické schůzi hovořil o skupině divadelních kritiků jako o „kramářích“ a „nestoudných makléřích“.⁶¹ *Litěraturnaja gazeta* se zase rozhorlila nad „chamtivci“, „šejdíři“ a „povaleči“, pro něž je charakteristický „svrab minulosti“ a „odpor k práci“.⁶² Optikou tohoto stereotypu je pak možné také nahlédnout, proč byla kampaň proti kosmopolitismu zacílena z velké části nikoli proti autorům uměleckých děl, ale do řad kritiků a teoretiků – tedy té části humanitní inteligence, jejíž představitelé umělecká díla sami nevytvářejí, pouze analyzují tvorbu jiných.

2. Poklonkovači a špiوني. Protizápadní znaky obrazu kosmopolity

Kampaň proti „kosmopolitismu“ měla také výraznou a stupňující se protizápadní orientaci. Zatímco v úvodní stati *Pravdy* nebyla o prozápadním smýšlení divadelních kritiků ani zmínka, již o den později *Litěraturnaja gazeta* charakterizovala „kosmopolitismus“ jako „lokajské poklonkování před buržoazní kulturou Západu“, přičemž pranýřovala zejména snahu kritiků hledat paralely mezi ruskou a světovou kulturou: „Škodolibě se chichotající kosmopolita se snaží za každou cenu ‘odhalit’ nějakou ‘paralelu’, nějakou známku podobnosti jevů ruské kultury s kulturou Západu v podlé snaze dokázat, že kultura ruského národa je ‘převzatá’ ze Západu...“⁶³ Nedůstojnost tohoto počínání je vyjádřena již v pojmu „poklonkování“, které implikuje nerovný, podřízený vztah. Tento aspekt je ještě umocněn výběrem lexikálních prostředků. „Kosmopolité“ Západu nejen „lokajsky poklonkují“, „pochlebují“ a „podlézají“, ale přímo otrocky se před ním „plazí po břiše“ a „slízávají s něj zkyslé škraloupky“.⁶⁴

Zpočátku tedy pojem „kosmopolitismus“ konotoval především preferování západního umění a jeho estetických norem před uměním socialistického realismu. Kampaň proti „kosmopolitismu“ se tak stala součástí dlouholetého boje za národní charakter umění (umění národního formou a socialistického obsahem, jak je postuloval Stalin), přetavený do tautologie „naše ruská literatura je silná tím, že je ruská“.⁶⁵ Postupně se však povaha „kosmopolitismu“ a jeho vztahu k Západu posouvá od tohoto poníženého „poklonkování“ v estetické oblasti do sféry aktivní politické činnosti. Začíná se rozvíjet motiv „kosmopolitismu“ jako nástroje „imperialistické reakce“ a jejího ústředního představitele – Spojených států. „Kosmopolitismus“ se

61 Na partijnom sobranii Soveta sovětskich pisatel'ej. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 7 (1147), 12.2.1949.

62 PAPERNYJ, Z.: Suščestvo bezdušnoje (viz pozn. 49).

63 Do konca razoblačit' antipatriotičeskuju gruppu teatralnych kritikov. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 9 (2496), 29.1.1949.

64 DEMENT'EV, A. – ČIRSKOV, V. – ŠUVALOVA, M.: Podgolloski estětstvjuščich kosmopolitov. In: *Kultura i žizn'*, č. 4 (96), 11.2.1949; Ljubov k rodině, něnavist' k kosmopolitam (viz pozn. 25); GURKO, G.: Buržuaznyj nacionalist Altman (viz pozn. 45); SIMONOV, Konstantin: Teorija i praktika kosmopolitov v kinokritike. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 10 (1150), 5.3.1949; Bezrodnnye kosmopolity: Ob antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov. In: *Izvestija*, 10.2.1949; ROMAŠOV, B.: O kornjach kosmopolitizma i estětstva.

65 SIMONOV, K.: Teorija i praktika kosmopolitov v kinokritike.

stává „standartou americké imperialistické reakce“ a odráží „agresivní choutky amerického imperialismu“.⁶⁶ Jeho údajným politickým cílem je zotročit národy lidovědemokratického tábora a připravit tak půdu pro světovládu amerického imperialismu a jeho kapitálu. Je to snaha „připravit lid o národní tradice, o národní důstojnost“,⁶⁷ přičemž kultura a umění jsou díky svému přímému podílu na formování národních tradic vnímány jako vhodný prostředek k uskutečnění tohoto plánu. „Kosmopolitismus“ se tak stává nástrojem „duchovního rozvratu“, který usiluje o „podříznutí národních kořenů, neboť lid s podřezanými kořeny lze snáze pohnout z místa, snáze prodat do otroctví americkému imperialismu“.⁶⁸ Z estétů a formalistů se stávají špioni, diverzanti a agenti mezinárodní reakce.⁶⁹

3. Trpaslíci a giganti. Vizualizace obrazu kosmopolity

Bezvýznamnost vyniká v obraze „nicotného trpaslíka“, který se „plete pod nohama“ a kterého lze snadno „smést s cesty“.⁷⁰ Příznačná je z tohoto pohledu karikatura „Trpaslíci a giganti“, otištěná v satirickém časopise *Krokodil*, která zobrazuje útoky „kosmopolitů“ na různé druhy ruského, respektive sovětského umění.⁷¹ Jeho ikonické reprezentace (divadlo symbolizované kresbou čechovovského racka, hudba portréty ruských klasických skladatelů, literatura vizualizací názvu soudobé poémy Alexeje Nědogonova *Vlajka nad selsovětem*, film postavou sošného filmaře s rudou kamerou a výtvarné umění známým sousoším dělníka a rolnice) jsou zpodobněny ve světlých barvách, neúměrně veliké, vzdálené a nedostupné pro malé, tmavé, karikované postavičky „kosmopolitů“, kteří se na ně snaží odněkud zdola zaútočit. S tímto vyzněním jsou v souladu také komentáře k jednotlivým sekvencím karikatury, sumarizované do konstatování: „Jak se to všechno skončí, je čtenáři jasné: Giganti ruského sovětského umění zůstanou všichni na svých místech, a po zlobných trpasličích-kosmopolitech zůstane... prázdné místo.“ Právě v této karikatuře se názorně propojují všechna významová pole kampaně.

Třídní odlišnost „kosmopolitů“ je konotovaná jejich oblečením, vymykajícím se dělnicko-rolnickému standardu: fraky, bílé límečky, pruhované kalhoty, lakované polobotky. Toto příznakové oblečení a doplňky (brýle) zároveň poukazují na jejich výraznou intelektuálnost, která je dále posílena estetizací jejich boje proti sovětskému umění: zbraněmi jsou jim pera a municí otrávený inkoust. Zřejmý je rovněž

66 Razgromiť buržuaznuju agenturu v kinoiskusstve: Na sobranii aktiva tvorčeskich rabotnikov sovetsoj kinematografii. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 10 (1150), 5.3.1949; SIMONOV, K.: Těorija i praktika kosmopolitov v kinokritike.

67 Za patriotičeskuju sovetSKUju dramaturgiju (viz pozn. 19).

68 Tamtéž.

69 MITIN, M.: Protiv antimarksistskich kosmopolitičeskich „těorij“ v filosofii. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 20 (2507), 9.3.1949; SYSOJEV, P. – VEJMARN, B.: Protiv kosmopolitizma v iskustvoznanii. In: *Sovetskoje iskusstvo*, č. 10 (1150), 5.3.1949; Za novyj rascvet kinoiskusstva: Na aktive tvorčeskich rabotnikov v kinematografii. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 19 (2506), 5.3.1949; Razgromiť buržuaznuju agenturu v kinoiskusstve.

70 Do konca razoblačit kosmopolitov-antipatriotov (viz pozn. 32).

71 JEFIMOVA, B.: Pigmei i giganty. In: *Krokodil*, č. 7, 10.3.1949.

„Trpaslíci a giganti“ na sérii karikatur časopisu Krokodil z 10. března 1949. S narážkou na známou Čechovovu hru u první karikatury komentář praví, že v divadle se „kosmopolité-trpaslíci pokusili sestřelit mchatovského racka“. „V hudbě se sáпали kritickými saxofonovými kyji na velké ruské skladatele-melodiky,“ reprezentované zde Čajkovským, Glinkou a Borodinem

„Trpaslíci a giganti“, pokračování. „V literatuře kritik-diverzant Danin páčil z pušky v podobě pera na nědogonovský selsovět ve snaze srazit rudý prapor vůdčí sovětské poezie,“ praví komentář k hornímu obrázku. A kosmopolité „ve výtvarném umění jako červi provrtávali plátna našich malířů a lezli na mramor našich sochařů. Všude přitom zanechávali odporné stopy svého poklonkování před zahraničím.“

prvek prozápadní orientace „kosmopolitů“. Jeden z nich útočí na ruskou klasickou hudbu kyjem v podobě saxofonu – emblematického hudebního nástroje „úpadkové západní kultury“. Ve „filmové“ části karikatury pak „kosmopolita“ mává před rudou kamerou kovbojským kloboukem a v druhé ruce drží ceduli ukazující směr do Hollywoodu, kam se snaží odlákat pozornost sovětského filmaře.

Právě tato karikatura také dobře dokládá protižidovské zaměření kampaně. „Kosmopolité“ jsou zobrazeni s výraznými stereotypními semitskými rysy, jako jsou velké skobovité nosy, ostré brady, dlouhé tenké krky, husté ježaté obočí, řídké nebo naopak husté černé vlasy, rachitické nebo naopak obtloustlé postavy. Jejich židovský původ připomínají i některé další atributy, jako malé kulaté brýle nebo typické klobouky. „Kosmopolita“ v pravém dolním rohu „divadelní“ karikatury se nápadně podobá Lvovi Trockému. Trockij jako sémiotický znak v sobě vhodně propojuje význam židovství s nesmiřitelným politickým a ideologickým nepřátelstvím. Tělesné znaky některých postav jsou obohaceny o nelidské prvky, jako čertovská kopyta nebo oslí uši v „hudební“ části karikatury, čímž je jejich negativní sémiotická role ještě posílena. V poslední, „výtvarné“ karikatuře pak jsou „kosmopolité“ redukováni do podoby jakéhosi hmyzu, švábů nebo červů, kterým z lidské podoby zůstaly pouze hypertrofované stereotypní semitské rysy. Významové pole obrazu „kosmopolity“ se v tomto případě redukuje na význam „Žid“.

V následujícím období se protizápadní a protižidovské motivické okruhy propojily a výrazně posílily. Coby jakýsi předobraz tohoto vývoje může sloužit karikatura „Zaoceánský sup“.⁷² Do velké popelnice umístěné těsně u zdi, která přes celou plochu obrázku neprodyšně odděluje ony „dva tábory“, jsou spolu se svými texty odhozeni i moskevští divadelní kritici. Za zdí číhá na svou kořist sup, mrchožrout, který znovu akcentuje významové propojení „kosmopolitismu“ s tlením a smrtí. Sup má na hlavě se stereotypními semitskými rysy posazen cylinder s americkou vlajkou. Skrytá v jeho peří však na svou kořist číhá nebezpečná kočkovitá šelma... V jednom znaku se tu spojuje význam Západu, bohatství, židovství a s nimi spjatého nebezpečí, který bude v podobě amerických židovských finančníků dominovat následující kampani pozdně stalinského období.

Případ lékařů

Třináctého ledna 1953 byla ve všech klíčových sovětských denících a v rozhlase zveřejněna zpráva tiskové agentury TASS informující o zatčení skupiny lékařů s povětšinou neruskými jmény, kteří na pokyn západních tajných služeb a mezinárodních sionistických organizací usilovali o život nejvyšším představitelům země.⁷³ Takzvaný případ lékařů, který představuje jakési apogee stalinského

72 GANFA, Ju.: Zaokeanskij stěrvjatnik: Mojimi perjami pisali... In: *Tamtéž*, č. 8, 20.3.1949.

73 TASS: Arest grupy vračej-vreditel'ej. In: *Pravda*, 13.1.1953.

antisemitismu, vyrostl z procesu proti Židovskému antifašistickému výboru.⁷⁴ Na základě výpovědi jeho předsedy Icika Fefera byl v listopadu 1950 zatčen profesor elitního 2. moskevského lékařského institutu J. V. Stalina Jakov Etinger, který se pod fyzickým i psychickým nátlakem „přiznal“ k tomu, že v roce 1945 úmyslně špatnou léčbou způsobil smrt tajemníka ústředního výboru strany Alexandra Ščerbakova. Zároveň označil řadu proslulých lékařů židovského původu za „židovské nacionalisty“. Toto vynucené přiznání umožnilo rozšířit záležitost údajné sionisticky motivované kolaborace a špionáže daleko za úzký rámec židovské inteligence a nabídlo tak mnohem větší mocensko-politický a ideologicko-propagandistický potenciál než případ Židovského antifašistického výboru, který byl proto rychle a potají uzavřen. Skutečné mocenské pozadí takzvaného případu lékařů, který byl instrumentován v nejvyšších patrech sovětské nomenklatury v době, kdy začínala být otázka budoucího nástupnictví po Stalinově smrti stále aktuálnější, stejně jako jeho role v posledních dnech Stalinova

„Zaoceánský sup“ na karikatuře v časopise Krokodil z 20. března 1949 prozrazuje na „kosmopolitní“ kritiky: „Mými pery psali...“

74 Židovský antifašistický výbor (*Jevrejskij antifašistskij komitët* – JAK) byl ustaven začátkem roku 1942 v rámci struktury státní informační agentury Sovinformbyro s cílem navázat kontakt se zahraničními židovskými organizacemi a získat od nich finanční prostředky pro válečné účely. V poválečném období se pokoušel uplatnit na domácí půdě a stal se jakýmsi středobodem židovských kulturně-společenských i politických aktivit v SSSR. Jeho vedení bylo koncem roku 1948 obviněno ze špionáže a rozněcování židovského nacionalismu. Dne 18. července 1952 pak byly nad čtrnácti jeho vedoucími představiteli vyneseny rozsudky smrti a krátce nato vykonány. Likvidaci výboru provázela vlna zatýkání v řadách židovské kulturní inteligence a potlačení židovské národní kultury a občanského života. (Srv. např. REDLICH, Shimon – ALTMAN, Ilja: *War, Holocaust and Stalinism: a documented study of the Jewish Antifascist Committee in the USSR*. Luxembourg, Harwood Academic Publishers 1995; NAUMOV, Vladimir P. (ed.): *Něpravednýj sud: Poslednij stalinskij rasstrel. Stěnograma suděbnogo processa nad členami Jevrejskogo antifašistskogo komitëta*. Moskva, Nauka 1994; REDLICH, Shimon: *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941–1948*. Boulder (Colorado), East European Monographs 1982.)

života a jeho různé ukončení v období mocenských bojů krátce po jeho smrti zůstávají jednou z nejméně objasněných kapitol z dějin stalinismu.⁷⁵

Zvěř v lidské podobě

V rámci kampaně, která se rozpoutala po zveřejnění zprávy agentury TASS a mezi sovětskými obyvateli vyvolala bezmála protižidovskou davovou psychózu, se konstitovala nová figura „objektivního nepřítele“, jehož kolektivní podstata je vyzdvihována. Propaganda hovoří o „skupině“ („teroristická skupina lékařů“), „bandě“ („odporná banda nájemných vrahů“) či „tlupě“ („tlupa lékařů-travičů“).⁷⁶ Důsledně je užíváno množné číslo „lékaři“, s výmluvnými přívlastky: „lékaři-záškodníci“, „lékaři-zločinci“, „lékaři-vrazi“. Také jejich činnost je skupinová, organizovaná, předem promyšlená a naplánovaná – působili „úmyslně“, „cíleně“, podle „zločinných plánů“.⁷⁷ Obraz tohoto nového nepřítele byl v daném případě budován pomocí významového pole pojmu „zločin“, přičemž se jednalo jak o zločin proti životu jednotlivce („vrazi“, „traviči“, „zabíjáci“), tak proti státu („špioni“, „agenti“, „teroristi“, „vlastizrádci“). I zločin proti jednotlivci však má v tomto případě povahu protistátního zločinu, neboť jeho oběťmi byli výhradně významní sovětsí političtí a vojenští představitelé. Lékaři se však podle propagandy provinili také proti abstraktním mravním zásadám, když „pošpinili čest vědců“ a „ušlechtilý a vysoce ceněný titul lékaře“.⁷⁸ Tato provinění jsou z pohledu propagandy skoro stejně závažná jako ta první: „Kromě vlastizrady není ohavnější zločin než oklamání důvěry nemocného, není odpornější zločinec než vrah skrývající se za bílým lékařským pláštěm,“ shrnula hierarchii zločinů *Pravda* a *Krokodil* dodal, že „historie nezná takovou hloubku morálního pádu“.⁷⁹ Oproti předcházejícímu období se tak obraz „nepřítele“ vyostřuje.

Podobně jako v případě kampaně proti „kosmopolitismu“ byl základním dynamickým momentem nové kampaně proces demaskování a odhalení údajné skryté pravé tváře lékařů: „Špioni a vrazi odhaleni,“ oznamovala *Litěraturnaja gazeta*.⁸⁰ Časopis *Krokodil* pak otiskl karikaturu nazvanou „Stopy zločinů“, která probíhající kampaň zkratkovitě znázornila právě jako demaskování nepřítele. Z postavy,

75 Srv. např. KOSTYRČENKO, G. V.: *Tajnájka politika Stalina* (viz pozn. 2); TÝŽ (ed.): *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR ot načala do kulminacii: 1938–1953*. Moskva, Meždunarodnyj fond „Děmokratija“ – Matěrik 2005; MEDVEĎEV, Žores A.: *Stalin a židovský problém: Nová analýza*. Brno, Stilus Press 2006; VAKSBERG, Arkadij I.: *Iz ada v raj i obratno: Jevrejskij vopros po Leninu, Stalinu i Solženicynu*. Moskva, Olimp 2003.

76 TASS: Arest grupy vračej-vreditel'ej; Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov-vračej. In: *Pravda*, 13.1.1953; Špiony i ubijcy pojmany s poličnym. In: *Komsomolskaja pravda*, 13.1.1953; GORKIJ, A. M.: Špiony i ubijcy razoblačeny. In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 6 (3035), 13.1.1953.

77 TASS: Arest grupy vračej-vreditel'ej.

78 Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov-vračej; GORKIJ, A. M.: Špiony i ubijcy razoblačeny.

79 ČEČETKINA, Olga: Počta Lidiji Timašuk. In: *Pravda*, 20.2.1953; GRIBAČEV, Nikolaj: Oščipannyj „Džojnt“. In: *Krokodil*, č. 5 (1331), 20.2.1953.

80 GORKIJ, A. M.: Špiony i ubijcy razoblačeny.

kteřou v ponižujícím gestu drží za límec neúměrně velká ruka – ruka zákona nebo dělnická pěst – padá bílý plášť se symbolem červeného kříže, lékařská čepice a maska nesoucí stereotypní semitské rysy (kulaté brýle, dlouhý ostrý nos, dlouhá tenká bradka). Zpod převleku židovského lékaře se dere obtloustlá postava amerického gangстера v tmavých brýlích a pružovaném obleku, z jehož zakrvácených prstů se na zem sypou dolarové mince. Stopy od něj vedou k cylindru s nápisem „Americká, britská rozvědka, Joint“ a se symbolem amerického dolaru, ze kterého vykukuje několik postav tajných agentů maskovaných za klobouky, tmavé brýle a dlouhé pláště. „Orgány státní bezpečnosti odhalily teroristickou skupinu lékařů-záškodníků, agentů zahraničních rozvědek,“ uvádí text doprovázející karikaturu.⁸¹

Peníze sypoucí se z rukou odhaleného „nepřítele“ nejsou jen znakem napojení na zahraniční zpravodajské služby, ale také jeho bezcharakterní prodejnosti: „nájemní vrazi“, „žoldáci“, kteří se „prodali“ za dolary a libry. Jak uvedla *Pravda*, „bylo prokázáno, že všichni členové teroristické skupiny lékařů sloužili zahraničním rozvědkám, prodali jim duši i tělo, stali se jejich nájemnými agenty“.⁸² Jako lidé, kteří „prodali duši i tělo“, pak lékaři přestávají být lidskými bytostmi, ztrácejí právo být označováni za „člověka“. Stávají se z nich „vyvrhelové lidského společenství“, „zvěř v lidské podobě“, „odporné zrůdy“, které „ztratily lidskou podobu“.⁸³ Proti takovým nelidským bytostem mohou i v éře vědeckého socialismu platit magická zaklínadla – „ať jsou navždy prokleti“, „ať jsou třikrát prokleti“, vyzývá sovětská propaganda.⁸⁴

„Stopy zločinů“ údajných špiónů a vrahů v bílých pláštích na karikatuře časopisu Krokodil z 30. ledna 1953

81 KUKRNIKSÝ: Sledy prestuplenij. In: *Krokodil*, č. 3 (1329), 30.1.1953.

82 Podlyje špióny i ubijcy pod maskoj professorov-vračej.

83 TASS: Arest grupy vračej-vreditel'ej; Podlyje špióny i ubijcy pod maskoj professorov-vračej; Špióny i ubijcy pod ličinoj učonych-vračej. In: *Izvestija*, 13.1.1953.

84 MITIN, M.: Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperIALIZMA. In: *Komsomolskaja pravda*, 24.2.1953; ČEČETKINA, O.: Počta Lidiji Timašuk.

Sémiotické pole obrazu „nepřítele“

Z citované zprávy agentury TASS je možné odvodit základní sémiotická pole celé kampaně. Zpráva oznamuje, že „většina účastníků teroristické skupiny (v závorce jsou uvedeni pouze lékaři s neruskými jmény – pozn. autorky) byla napojena na židovskou buržoazněnacionalistickou organizací ‘Joint’, kterou založila americká rozvědka“. Otevírá tedy významové pole protižidovské, rozevírající se od tradičních protižidovských stereotypů (neruská jména) přes antisionismus („židovská organizace“) k protizraelským výpadům („židovská buržoazněnacionalistická organizace“), a významové pole protizápadní („ kterou založila americká rozvědka“), přičemž všechna tato pole jsou provázána do jednoho významového celku.

1. Jidášská tlupa. Tradiční protižidovské stereotypy

Stejně jako u kampaně proti „kosmopolitismu“ nejprve konotovala protižidovské zaměření kampaně jména zatčených lékařů. Z devíti jmen jich šest svým neruským zněním evokovalo židovský původ nositelů.⁸⁵ Stereotyp židovského spiknutí pak navozovalo jejich údajné napojení na mezinárodní židovskou organizaci „Joint“ a tvrzení, že pokyny ke své činnosti dostávali prostřednictvím (nedávno popravených) zástupců Židovského antifašistického výboru – včetně jeho předsedy Solomona Michoelse, který zde byl přesně pět let od své násilné smrti (vydáváné za tragickou nehodu) poprvé veřejně označen za „známého židovského buržoazního nacionalistu“ a zařazen mezi nepřátele státu.⁸⁶ Sovětská propaganda tak poprvé prolomila mlčení, které provázelo likvidaci židovské inteligence a proces proti Židovskému antifašistickému výboru, v němž byly teprve před půl rokem vyneseny rozsudky smrti. Zároveň tak zdůraznila provázanost této kauzy s aktuálním případem kremelských lékařů.

Protižidovský charakter nové kampaně byl tedy tentokrát konotován mnohem otevřeněji a explicitněji než v případě kampaně proti kosmopolitismu. Hluběji v „textu“ kampaně pak zaznívaly i některé tradiční, historicky, socioekonomicky a kulturně podmíněné stereotypy, které její protižidovský charakter dále posilovaly. Nejvýraznější z nich byl stereotyp „Žida“ jako nositele smrti, vyrůstající z archetypální xenofobní představy cizince a úzce spjatý s tradičním stereotypem rituální vraždy. Obraz „vrahů“ a „travičů“, kteří podle propagandy připravili o život několik významných sovětských činitelů, označovaných za „syny své vlasti“, s cílem rozložit zemi, oslabit její obranu a připravit jí válečnou porážku, toto stereotypní schéma cizince-„Žida“ jako nositele smrti naplňuje. Zmíněný stereotyp přetrvává rovněž v obraze Jidáše, který se také objevuje v „textu“ kampaně. Časopis *Krokodil* v článku

85 M. S. Vovsi, M. B. Kogan, B. B. Kogan, A. I. Feldman, Ja. G. Etinger a A. M. Grinštejn.

86 TASS: Arest grupy vračej-vreditel'ej. Herec a divadelní režisér Solomon Michoels (1890–1948, vlastním jménem Šlojme Vovsi) byl od roku 1929 ředitelem Moskevského státního židovského divadla a doma i v zahraničí byl znám jako významný představitel sovětské židovské kultury. Funkci předsedy Židovského antifašistického výboru zastával od jeho vzniku v roce 1942. Byl zabit v lednu 1948 v Minsku, jeho smrt byla na přímý Stalinův pokyn inscenována jako tragická automobilová nehoda. (Srv. KOSTYRČENKO, G. V.: *Stalin protiv „kosmopolitov“*, s. 153–163 – viz pozn. 16.)

„Traviči“ označil zatčené lékaře za „jidášskou tlupu“ a Michoelse za „komedianta, pro nějž nebylo nic svatého, který za třicet stříbrných prodával svoji duši ‘zemi Žlutého ďábla’“.⁸⁷ V obraze Jidáše se znovu akcentuje význam „prodejnosti“, „zaprodanosti“, avšak mimo to je nosnost tohoto biblického přirovnání umocněna tím, že podle vyšetřovatelů se lékaři pokusili připravit o zdraví a život nejvyšší sovětské vedení včetně samotného Stalina, který v rámci sovětské mýtotvorby představoval bytost nadlidskou, nejvyšší a věčnou – jakési sekulární sovětské božstvo. Zatčení lékařů tak pro sovětskou společnost představovali nositele jak smrti „fyzické“ (vydání Sovětského svazu na válečnou porážku), tak smrti „duchovní“, „kosmické“ (smrt sovětského božstva). Stereotyp „Žida“ jako nositele smrti tak nabýval univerzálního rozměru.

2. Pretendenti na světovládu. Protisionistické znaky kampaně

Takzvaný buržoazní nacionalismus představoval jeden z pilířů nepřátelské ideologie, neboť přímo ohrožoval základy, na nichž byl Sovětský svaz vystavěn. Sionismus, označovaný za židovský buržoazní nacionalismus, pak navíc odporoval oficiální sovětské politice podporující asimilaci a deetnizaci ruských Židů. „Komunisté a sionisté se ostře rozcházel v pohledu na sociální ideál židovství, na místo, roli a budoucnost jeho historicky vzniklých tradičních samosprávných orgánů a náboženských institucí, na perspektivy národnostní státnosti i problematiku jazyka spojujícího všechny Židy světa,“ popsal vztah sovětského režimu k sionismu respektovaný znalec dějin stalinského antisemitismu Gennadij Kostyrčenko.⁸⁸ Organizované sionistické skupiny působící na území Sovětského svazu proto byly zlikvidovány již ve dvacátých letech. Po druhé světové válce se však v souvislosti s mezinárodněpolitickým vývojem na Blízkém východě sionistická otázka znovu aktualizovala. „Odhalení bandy lékařů-travičů je úderem proti mezinárodní židovské sionistické organizaci,“ uvedla 13. ledna *Pravda* v článku doprovázejícím oznámení agentury TASS a akcentovala tak protisionistické zaměření kampaně.⁸⁹ To bylo budováno především oživením tradičního stereotypu o celosvětovém židovském spiknutí, který se zrodil během 19. století a materializoval se v podobě *Protokolů sionských mudrců*, které se staly jedním ze stavebních kamenů moderního antisemitismu.⁹⁰

Obraz mezinárodních židovských organizací, jejichž „krvavá chapadla“ se natahují nejen do Sovětského svazu, ale i do dalších zemí sovětského bloku, byl jedním z dominantních obrazů kampaně.⁹¹ Podle sovětské propagandy se tyto – dříve velmi vlivné – organizace po druhé světové válce dostaly pod kontrolu amerických imperialistů: „Toto hnutí, široce rozvětvené po celé Evropě, zahrnující mnoho různých organizací, se zdálo být pro nové pretendenty na světovládu velmi vhodným nástrojem špionáže, diverze a záškodnictví, namířených proti Sovětskému svazu a li-

87 Otravitěli. In: *Krokodil*, č. 3 (1329), 30.1.1953.

88 KOSTYRČENKO, G. V.: *Tajná politika Stalina*, s. 61.

89 Podle špiónů i ubijců pod maskou profesorů-vračů.

90 Srv. LAQUEUR, Walter: *Mění se tvář antisemitismu: Od starověku do dnešních dnů*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2007, s. 85 nn.

91 ŽUKOV, J.: Těrorističeskij akt v Tel-Avive i falšivaja igra pravitelej Izrailja. In: *Pravda*, 14.2.1953.

dovědemokratickým zemím.⁹² V rámci stereotypu o světovém židovském spiknutí se tak protizhidské sémiotické pole velmi úzce propojuje se sémiotickým polem protizápadním. Podle sovětské propagandy financují aktivity sionistických organizací pod rouškou dobročinnosti američtí židovští podnikatelé a bankéři, kteří tak prostřednictvím svého finančního vlivu uplatňují i vliv politický. Sionistické organizace, jak je zobrazuje sovětská propaganda, jsou tedy na Spojených státech zcela závislé a plní pro ně hlavně špinavou práci – ty „nejšpinavější a nejhnusnější rozkazy“.⁹³ „Neexistuje žádná hanebnost a podlost, kterou by sionističtí agenti nevykonali, aby si šplhli u svých pánů,“ uvedl deník *Izvestija*. Provozují tak teroristickou a diverzní činnost, „hnusné provokace a avantýry proti zemím mírového, lidovědemokratického tábora“, jako byly například právě aktivity zatčených lékařů.⁹⁴

Klíčové postavení mezi sionistickými organizacemi zaujímá Americký židovský spojený distribuční výbor (*American Jewish Joint Distribution Committee* – takzvaný Joint), který podle zprávy sovětské agentury TASS vytvořila americká rozvědka a využívala ho pro „špionskou, teroristickou a další podvratnou činnost“.⁹⁵ V očích sovětské propagandy se tak z této organizace stalo „centrum mezinárodní špionské a diverzní činnosti“, jehož kádry se „verbuji z různých antisociálních živlů, trockistů, buržoazních nacionalistů a různých odrodilých kosmopolitů, kteří za dolary prodávají svou čest, svůj národ a svou zemi“.⁹⁶ Z postu pretendentů na světovládu, který jim přisuzoval stereotyp o celosvětovém židovském spiknutí, tak mezinárodní židovské organizace v sovětské propagandě sledovaného období klesly na úroveň pouhého nástroje v rukou nového uchazeče o ovládnutí světa.

3. Smečka vzteklych psů z Tel Avivu. Protiizraelské znaky kampaně

Jak bylo uvedeno výše, sionistická problematika se v Sovětském svazu znovu aktualizovala zejména v souvislosti se vznikem státu Izrael. Sovětská zahraniční politika vůči Izraeli prošla v poválečném období poměrně radikální proměnou od patronátu nad vznikající židovskou státností k pozici jejího nesmiřitelného nepřítele, jakmile začal přecházet do sféry vlivu Spojených států. Tento zahraničněpolitický obrat kulminoval právě počátkem roku 1953. Výbuch bomby na sovětském velvyslanectví v Tel Avivu dne 9. února se stal pro sovětskou stranu záminkou pro přerušení diplomatických styků s Izraelem. Toto rozuzlení, k němuž se dlouhodobě schylovalo, mělo na sémiotickou podobu kampaně výrazný vliv. Sovětský svaz ve své oficiální reakci, publikované 12. února v sovětských médiích, obvinil oficiální představitele Izraele ze „systematického podněcování nenávisti a nepřátelství k Sovětskému svazu“ a jejich oficiální omluvu označil za „falešnou hru, mající za cíl zamést stopy

92 MITIN, M.: Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperializma.

93 Tamtéž; GRIBAČEV, N.: Oščipannyj „Džojnt“ (viz pozn. 79); Otraviteli.

94 VATOLINA, L.: Izrail v planach amerikanskich imperialistov. In: *Izvestija*, 24.2.1953.

95 TASS: Arest grupy vračej-vreditel'ej.

96 VATOLINA, L.: Izrail v planach amerikanskich imperialistov.

tohoto zločinu a zbavit se za něj odpovědnosti“.⁹⁷ V následujících dnech v sovětských médiích protiizraelská rétorika významně zesílila.

Podle sovětské propagandy izraelská oficiální reprezentace dlouhodobě vedla proti Sovětskému svazu štvavou kampaň, která získala „obzvlášť prudký charakter“ právě v době, kdy byla v Sovětském svazu odhalena skupina „vrahů v bílých pláštích“. „Případ lékařů“ dala do přímé souvislosti s podvratnou činností Izraele proti Sovětskému svazu například *Pravda*, když napsala, že „smečka vzteklých psů z Tel Avivu je ve své krvežíznivosti nechutná a odporná“.⁹⁸ Sovětská propaganda si však dala záležet, aby vykreslila obraz Izraele jako pouhého nástroje v rukou amerického imperialismu. Například deník *Komsomolskaja pravda* tvrdil, že „faktickými majiteli Izraele jsou mocné americké finanční skupiny“. Uznání Izraele ze strany Spojených států pak údajně předcházela dohoda mezi tehdejším náměstkem ministra zahraničí USA Deanem Achesonem a bývalým ministrem financí a významným americkým židovským filantropem Henrym Morgenthauem, podle níž má Izrael bezvýhradně sloužit „agresivním plánům amerického imperialismu“.⁹⁹ Právě americký židovský kapitál podle sovětské propagandy přeměnil Izrael v „základnu amerického imperialismu na Blízkém východě“, ve „špionské centrum USA“ a v „předpolí pro organizaci vojenských avantýr proti Sovětskému svazu a lidovědemokratickým zemím“.¹⁰⁰ Izrael a jeho vrcholní představitelé byli označováni za „lokaje amerických imperialistů“, kteří „vyplňují příkazy Washingtonu“, „jednají na rozkaz USA“ a „plní ty nejprovokativnější úkoly podněcovatelů války“.¹⁰¹ Izrael tak z pohledu sovětské propagandy ztratil svou suverenitu, za jejíž vznik se Sovětský svaz ještě nedávno tolik zasazoval, a stal se pouhou loutkou v rukou amerického imperialismu a amerického židovského kapitálu.

4. Kanibalové skrývající se v jeskyních Wall Streetu. Protizápadní znaky kampaně
V kampani provázející takzvaný případ lékařů ve srovnání s kampaní proti „kosmopolitismu“ protizápadní významové pole zcela dominovalo. Vlétala se do něj většina znaků, sémantických řad i dalších významových polí kampaně, které je tak obohacovaly o nové motivy. Protizápadní, zejména protiamerické významové pole bylo budováno zejména pomocí znaků odkazujících k válečnému diskurzu. Spojené státy vystupovaly jako agresori a strůjci nového válečného konfliktu, jako „šelmy, které páchají odporné zločiny, organizují jednu provokaci za druhou a rozněcují válečnou hysterii“, jako „váleční štváči“, kteří se horečně chystají „rozpoutat požár nové světové války“, a proto „zesilují závody ve zbrojení, staví vojenské základny,

97 Nota Sovetskogo pravitel'stva o prekrašeniі diplomatičeskich otnošenij s pravitel'stvom Izrailja v svjazi s vzryvom bomby na těritorii sovet'skoj missii v Izraile. In: *Pravda*, 12.2.1953.

98 Těrorističeskij akt v Tel-Avive i fal'sivaja igra pravitel'ej Izrailja.

99 MITIN, M.: Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperializma.

100 Tamtéž; VATOLINA, L.: Izrail v planach amerikanskich imperialistov.

101 MITIN, M.: Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperializma; VATOLINA, L.: Izrail v planach amerikanskich imperialistov.

stloukají agresivní bloky“.¹⁰² Jejich cílem není nic menšího než ustavení vlády nad celým světem, americký imperialismus je „posedlý blouznivými plány na dobytí světovlády“.¹⁰³ Uskutečnit tento plán je však možné pouze prostřednictvím likvidace sovětského bloku, „tábora míru a demokracie“.¹⁰⁴ Proto Spojené státy a jejich přísluhovači organizují proti těmto zemím diverzní činnost. „Mnohokrát se chápala těchto hyder natahovala přes oceány a moře k našim hranicím,“ popisuje dramatickou metaforou jejich aktivity *Krokodil*, zatímco *Pravda* poněkud přízemněji konstatuje, že „nitky všech zločinných protistátních spiknutí, odhalených v posledních letech v zemích demokratického tábora, vedou k vůdcům americko-britského agresivního bloku“.¹⁰⁵

Propaganda tak „případ lékařů“ a některá další odhalená „protistátní spiknutí“ v zemích sovětského bloku připisovala přímé podvratné činnosti Spojených států a odvolávala se přitom na přijetí amerického federálního Zákona o vzájemné bezpečnosti (*Mutual Security Act*) z října 1951, který interpretovala jako uvolnění finančních prostředků na tyto účely. „Z těchto prostředků si kupovaly různé zrádce vlasti bez svědomí a cti, včetně nyní odhalené skupiny vrahů v bílých pláštích,“ uváděla například *Litěraturnaja gazeta* a další média v podstatě parafrázovala totéž.¹⁰⁶

Jak se však Sovětský svaz hodlal těmto údajným diverzním aktivitám bránit? Za jediný skutečně funkční nástroj boje s „nepřítelem“ byla označena „vysoká politická bdělost“.¹⁰⁷ Kampaň tedy nejenže demaskovala „nepřítele“, ale měla narozdíl od kampaně proti „kosmopolitismu“ i výrazný apelativní charakter: mobilizovala celou společnost ke zvýšení ostražitosti. „Komsomolče, zvyš revoluční bdělost“, „Výše revoluční bdělost“ či prostě „Bdělost!“, vyzývala propaganda.¹⁰⁸ Za vzor právě takové revoluční bdělosti byla dávana lékařka Lidija Timašuková, která v roce 1948 upozornila ministerstvo státní bezpečnosti na svůj nesouhlas se závěry ostatních členů koncilie lékařů ošetřujících před smrtí Andreje Ždanova. „Dopis lékařky Lidije Timašukové“ byl vytažen z archivu a stal se v „případu lékařů“ hlavním důkazem. Tato sovětská „Johanka z Arku“, která se samojediná postavila proti skupině věhlasných profesorů medicíny, byla označena za „symbol sovětského patriotismu, vysoké bdělosti, nesmiřitelného a mužného boje s nepřáteli naší vlasti“.¹⁰⁹ Ze skutečné postavy Lidije Timašukové se stal sémiotický znak, konotující všechny nejvyšší sovětské ctnosti. Její portrét proto patří „na nejvýznamnější místo v každém rodinném albu“.¹¹⁰

102 Tamtéž; Vyše revoljucionnuju bditělnost': K 15-letiju staŭi J. V. Stalina. Otvet t-šču Ivanovu Ivanu Filipoviču. In: *Komsomolskaja pravda*, 12.2.1953.

103 GORKIJ, A. M.: Špiony i ubijcy razoblačeny (viz pozn. 76).

104 MITIN, M.: Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperializma.

105 Otravitěli (viz pozn. 87); Svobodnyje narody povyšajut bditělnost'. In: *Pravda*, 27.2.1953.

106 GORKIJ, A. M.: Špiony i ubijcy razoblačeny.

107 Komsomolec, povyšaj revoljucionnuju bditělnost'. In: *Komsomolskaja pravda*, 1.2.1953.

108 Tamtéž; Vyše revoljucionnuju bditělnost'; Bditělnost'! In: *Litěraturnaja gazeta*, č. 8 (3037), 17.1.1953.

109 ČEČETKINA, O.: Počta Lidiji Timašuk (viz pozn. 79).

110 Tamtéž.

Předseda Židovského antifašistického výboru, herec a ředitel Moskevského státního židovského divadla Solomon Michaelson (1890–1948, vpravo) a jeho nástupce ve výboru, jidišský básník Icik Fefer (1900–1952, vlevo) na společné fotografii s Albertem Einsteinem. Oba se stali obětmi stalinských represí (foto www.yivo.org)

Zajímavé však je, vůči komu a vůči čemu má být sovětský člověk bdělý. Pochopitelně vůči západnímu imperialismu, vůči „intrikám válečných štváčů a jejich agentů“.¹¹¹ Propaganda však vyzývala, aby se ostražitost a bdělost občanů zaměřila také do vlastních řad: „I u nás se ještě někde zachovaly zbytky rozdrčených kapitalistických tříd, zamaskovaní nohsledi vymýcených antisovětských skupin, různých rozložených živlů, rozkradačů společného socialistického majetku. I u nás se ještě zachovaly přežitky buržoazní ideologie, psychologie a morálky soukromého vlastnictví, udrželi se nositelé buržoazních názorů a buržoazní morálky – živí lidé, skrytí nepřátelé našeho národa.“¹¹² Sovětský tisk v té době publikoval různé sloupky a fejetony, v nichž odhaloval nejrůznější podvody, krádeže a machinace. Takové články byly v regionálním tisku běžné už od konce čtyřicátých let, v centrálních novinách se však objevily teprve v době kampaně provázející „případ lékařů“.¹¹³ Příznačné je, že řada aktérů těchto fejetonů nesla neruská jména konotující židovský původ jejich nositelů – podvodník L. E. Rofman, šmelinář z kyjevského masokombinátu

111 Patriotizm sovetskogo čeloveka. In: *Izvestija*, 31.1.1953.

112 NĚFEDOV, K.: Povyšat političeskuju bditel'nost'. In: *Izvestija*, 18.2.1953.

113 Viz KOSTYRČENKO, G. V.: *Stalin protiv „kosmopolitov“*, s. 267 n. (viz pozn. 16).

A. V. Emec, falešný vědec A. Šapiro a podobně.¹¹⁴ Jejich „rejdy“ umožnila právě ztráta bdělosti sovětských občanů. *Pravda* tak v článku doprovázejícím původní zprávu agentury TASS upozornila, že kromě odhalených agentů západních rozvědek má země ještě dalšího nepřítele, a to „nepozornost našich občanů“, která tvoří „živnou půdu pro zločinné záškodnictví“.¹¹⁵ V rámci kampaně tak vzniká nový obraz „vnitřního nepřítele“.

Odhalování „nepřátel“ a zdůrazňování patriotismu jako nejvyšší ctnosti má do sovětských řad vnést ještě větší jednotu: „Ještě těsněji se semkneme okolo strany a jejího vůdce soudruha Stalina.“¹¹⁶ Podobně monolitního charakteru by měl nabýt i celý sovětský blok, a to upevněním přátelství mezi lidovědemokratickými zeměmi a Sovětským svazem. To přispěje nejen k prohloubení izolace „tábora agresivního imperialismu“ od „demokratického tábora“, ale zároveň to sovětský blok výrazně posílí: „Semknuté do jediného a mocného socialistického tábora, svobodné národy vědí, že je věc socialismu a demokracie neporazitelná. Sebevědomě kráčejí kupředu a neohlíží se ani na provokace, ani na zastrašování.“¹¹⁷ Výsledek jakéhokoli budoucího konfliktu mezi oběma tábory je tak předem rozhodnut.

Obraz „Žida“ jako „toho třetího“

Předložená sémiotická textová analýza umožnila doložit protižidovské zaměření obou kampaní, které bylo dosud v odborné literatuře vyvozováno především z kvantitativních soupisů represivních zásahů proti konkrétním osobám židovského původu. Zároveň také jasně ukazuje, že protižidovské významové pole ani v jedné ze sledovaných kampaní nefigurovalo samostatně, a proto se tedy nedá hovořit o kampaních čistě antisemitských. Protižidovské znaky se jako jeden z řady významových prvků kampaní podílely na procesu utváření obrazu „nepřítele“.

Obraz „Žida“ byl při utváření obrazu „nepřítele“ pro sovětskou propagandu vhodným nástrojem. „Žid“ stejně jako „nepřítel“ nese v tradičním stereotypním vidění znakové funkce konotující cizost, vyloučení a pocit ohrožení, vymyká se z celku společnosti, představuje negaci jejích hodnot. V obrazu „Žida“ se zároveň vzhledem k výrazné mnohohrstevnatosti jeho znakového charakteru spojují obě základní podoby obrazu „nepřítele“ – vnitřního (třeba v podobě „odrodilých kosmopolitů“ či „buržoazních nacionalistů“) i vnějšího (například v podobě „mezinárodního sionismu“). „Židé“ tak v sovětské propagandě vystupovali v pozici mimo kategorie „náš“ a „cizí“ národ, mimo kategorie „my“ a „oni“. Patří do třetí kategorie mezi

114 NĚFEDOV, K.: Povyšat političeskiju bditělnost'; ČAPLYGIN, J.: Svetila i sputniki. In: *Pravda*, 6.1.1953; BURENKOV, M. – TITARENKO, N.: Prostaki i prochodimec. In: *Tamtéž*, 7.2.1953.

115 Podlyže špiony i ubijcy pod maskoj professorov-vračej (viz pozn. 76). Srv. k tomuto tématu precizní studii americké historičky Sheily Fitzpatrickové: FITZPATRICK, Sheila: *The Con Man as Jew*. In: TÁŽ: *Tear off the masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2005, s. 282–300.

116 ČEČETKINA, O.: Počta Lidiji Timašuk.

117 Svobodnyje narody povyšajut bditělnost' (viz pozn. 105).

„naším“ a „cizím“ národem, jsou „našinci“ i „cizinci“ zároveň, a ztělesňují tak negaci rozdílu mezi nimi. Tato pozice „Žida“ jako „toho třetího“ je podle Klausa Holze, který problematiku moderního antisemitismu vysvětluje v kontextu nacionalismu, základem nebezpečí, jež v „Židovi“ spatřuje moderní antisemitismus: „Je v něm personifikována možnost zhroucení národního uspořádání světa. Proto se jeví zároveň jako nebezpečí pro svět národů a na druhé straně nemá ve světě národů žádné jednoznačné místo. Jinými slovy, ztělesňuje ‘ne-identitu’.“¹¹⁸

Obraz „Žida“ vykazoval ve sledovaném období značnou dynamiku, která odpovídala tehdejšímu proměňám obrazu „nepřítele“ v sovětské propagandě. V rámci kampaně proti „kosmopolitismu“ bylo jeho významové pole budováno zejména prostřednictvím znaků odkazujících k jeho třídnímu původu a intelektualismu, což odpovídá určení této kampaně; byla zaměřena zejména do řad humanitní inteligence, jejíž nivelizace a unifikace byla klíčová pro ideologickou homogenizaci sovětské společnosti po fázi určité liberalizace poměrů za druhé světové války. V rámci této kampaně byli „kosmopolité“ vnímáni sice jako prvek cizorodý a škodlivý, ale přece jen tvořící součást jednoho sovětského celku, což vyjadřovaly metafory zákeřné nemoci napadající organismus, parazita na zdravých výhoncích, jedu proudícího organismem a podobně. Vytvářeli tak obraz „nepřítele“ vnitřního. Protizápadní prvek zde sloužil spíše jako prostředek akcentace patriotismu – odsouzení všeho západního mělo v kontextu stupňující se studené války napomáhat k radikální ideologické a politické izolaci od nepřátelského „kapitalistického tábora“. V tom kampaň proti „kosmopolitismu“ pokračovala v linii vrcholné „ždanovštiny“, která se pod heslem boje proti „antipatriotismu“ a „poklonkování před Západem“ snažila prakticky o totéž.

Naproti tomu v rámci kampaně provázející „případ lékařů“, která byla ve svém protizidovském zaměření daleko otevřenější, byl protizápadní akcent naprosto dominantní. Hlavního „nepřítele“ představoval v souvislosti s nástupem studené války a její rétorikou nesmiřitelného nepřátelství mezi dvěma tábory americký imperiálníismus. „Nepřítel“ byl proto v této fázi hledán zejména vně sovětské společnosti. Také obraz „Žida“ se v souvislosti s celkovým protizápadním zaměřením kampaně výrazně externalizuje, a to především prostřednictvím protisionistických a protizraelských znaků kampaně. „Židé“ se tak v rámci této kampaně stávají „nepřítelem“ vnějším. Zároveň však nadále zůstávají i „nepřítelem“ vnitřním, a to v podobě různých „záškodníků“ a „narušitelů sovětské morálky“. Tento posun ideologického paradigmatu umožňuje právě rozsáhlé významové pole obrazu „Žida“ a židovství, který byl díky výrazné mnohohrstevnatosti svého znakového charakteru vhodným nástrojem k budování obrazu „nepřítele“ a jeho využití k odůvodnění vnitřní i vnější politiky sovětského režimu, stejně jako k ospravedlnění jeho domácích i zahraničních problémů. Jako takový měl tedy především politický charakter. Právě vzhledem ke svému politickému charakteru a silné rezonanci v sovětské společnosti mohla

118 HOLZ, Klaus: Die Antisemitische Konstruktion des „Dritten“ und die nationale Ordnung der Welt: In: BRAUN, Christina von – ZIEGE, Eva-Marie (ed.): *Das „bewegliche“ Vorurteil: Aspekte des internationalen Antisemitismus*. Würzburg, Königshausen & Neumann 2004, s. 43–63, zde s. 45.

tato specifická podoba antisemitismu jako prostředku formování obrazu „nepřítele“ přetrvat v sovětské propagandě i v poststalinském období.

Ozvuky sovětských protižidovských kampaní v Československu

Vzepětí stalinského antisemitismu v Sovětském svazu výrazně rezonovalo také v československém prostředí, zejména v podobě vykonstruovaného procesu s „protistátním spikleneckým centrem“, který probíhal ve dnech od 20. do 27. listopadu 1952. Jedenáct vysokých komunistických politiků v čele s bývalým generálním tajemníkem Ústředního výboru KSČ Rudolfem Slánským v něm bylo odsouzeno k trestu smrti, který byl posléze 3. prosince 1952 na dvoře pankrácké věznice vykonán. Nad třemi zbývajících obžalovanými byl vynesena rozsudek doživotního odnětí svobody.¹¹⁹ Právě na tomto procesu a kampani, která jej provázela, lze dobře dokumentovat široké možnosti využití významového pole obrazu „Žida“ a židovství.

Přestože se jednalo o paralelu jiných politických procesů s vedoucími komunisty, které se odehrávaly od roku 1948 prakticky ve všech zemích sovětského bloku, místo „titoismu“ a „buržoazního nacionalismu“ v jeho ideologicko-politickém zaměření dominoval „sionismus“.¹²⁰ Obvinění ze „sionismu“ postupovalo celým textem obžaloby a spolu s výrazným protiizraelským zaměřením vnášelo do procesu i do mohutné propagandistické kampaně, která jej provázela, silný protižidovský akcent. U jedenácti ze čtrnácti jmen bylo v obžalobě navíc bezprecedentně uvedeno, že se jedná o osoby židovského původu, a tato skutečnost byla v rámci propagandistické kampaně opakovaně zdůrazňována. Antisemitské zaměření kampaně ve společnosti vyvolalo silné protižidovské nálady. „Rezoluce za rezolucí, telegram za telegramem zaplavovaly mezi 20. listopadem a 2. prosincem 1952 ústřední výbor a státní soud,“ uvádí ve své studii věnované veřejnému mínění v době procesu se Slánským britský historik Kevin McDermott, přičemž poukazuje na vzájemnou korelaci mezi státem organizovanými antisionistickými kampaněmi a zakořeněnými formami lidového antisemitismu, rozníceného válečnými zkušenostmi.¹²¹ Jak dovozuje na základě archivních pramenů historička Pavlína Kourová, byly v souvislosti s procesem zaznamenány výroky typu: „Hitler se na Židy zaměřil, chtěl je všechny odstranit, škoda, že to neudělal, podívejte se, co dělali teď ti, kteří tu zbyli, za svinstva!“ „Hitler jich vystřelil hodně, a ještě je to málo.“ „Hitler měl všechny Židy zničit, když se již do toho dal.“ Někteří hlášení z krajů Ústřednímu výboru KSČ pak svědčí o tom, že podobné výroky zaskočily i samotné organizátory kampaně.¹²² Když pak 24. listopadu *Rudé právo* publikovalo obsáhlý článek „Sionismus – nástroj

119 Srv. KAPLAN, Karel: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha, Mladá fronta 1992.

120 *Tamtéž*, s. 129; LENDVAI, P.: *Antisemitism without Jews*, s. 248 (viz pozn. 5).

121 McDERMOTT, Kevin: A „Polyphony of Voices“? Czech Popular Opinion and the Slánský Affair. In: *Slavic Review*, roč. 67, č. 4 (zima 2008), s. 840–865, zde s. 855.

122 KOUROVÁ, Pavlína: *Propagandistické kampaně v Československu v letech 1948–1953*. Nepublikovaná disertační práce na katedře dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. Praha 2013, s. 299–301.

amerického imperialismu“, v němž byl „sionismus“ spojen do jedné významové řady s „fašismem“, tyto nálady ještě zesílily.

Náhlé vzplanutí antisemitských projevů státního aparátu a protizidovských nálad v poválečném Československu je na první pohled těžko pochopitelné. Jeho logika však vyvstává teprve v kontextu vývoje v Sovětském svazu. Historik Karel Kaplan proto neváhal označit proces se Slánským za proces „sovětský“.¹²³ Nešlo však pouze o to, že byl řízen z Moskvy a probíhal v režii sovětských poradců a podle sovětského vzoru, ale také že zajišťoval podstatné cíle Stalinovy vnitřní a vnější politiky.

Neočekávané tažení proti „sionismu“ v zemi, která ve východním bloku vojensky nejvíce pomáhala Izraeli, bylo bezpochyby věrným odrazem změn sovětské politiky vůči židovskému státu ve chvíli, kdy se její blízkovýchodní plány ukázaly být značně iluzorní.¹²⁴ Významnou měrou však bylo také motivováno vnitropolitickými pohnutkami. Začátkem roku 1952 sovětské ministerstvo státní bezpečnosti obnovilo po více než dvouleté nečinnosti vyšetřování případu Židovského antifašistického výboru. Za celou dobu vyšetřování se však nepodařilo nijak prokázat aktuální protistátní činnost zatčených představitelů výboru, hlavním bodem obvinění tak byla pouze stará historie s plánem na židovské osídlení Krymu z roku 1944.¹²⁵ Proto se z tohoto případu nestal veřejný monstrproces, jak to předpokládalo původní usnesení sovětského politbyra.¹²⁶ V této době však již získal pevné kontury budoucí „případ lékařů“, který poskytoval možnost rozšířit záležitost údajné sionisticky motivované kolaborace a špionáže daleko za úzký rámec židovské inteligence a nabízel tak daleko větší mocensko-politický a ideologicko-propagandistický potenciál. Tento vývoj však byl pro sovětskou veřejnost ještě neznámý; proto, jak přesvědčivě dokládá

123 KAPLAN, Karel: Politické procesy 50. let v Československu. In: PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (ed.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“*. Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádané ve dnech 14.–16. dubna 2003 v Praze. Brno, Prieus 1995, s. 112.

124 Sovětský svaz diplomatickými i vojenskými prostředky podporoval vznik samostatného Izraele. Byl vůbec prvním státem, který jej uznal *de iure*, a poskytoval mu prostřednictvím svých satelitů vojenskou pomoc. Podle historika Žorese Medveděva, který ve své analýze obšírně pojednává o „případu lékařů“ i osudu Židovského antifašistického výboru, tím Stalin usiloval hlavně o oslabení vlivu Velké Británie na Blízkém východě na jedné straně a o zajištění své bezpečnosti na straně druhé: „Vytvořením zóny neustálých konfliktů mezi Araby a Židy, do kterých nevyhnutelně zasahovaly Spojené státy a západoevropské země, Stalin zajistil bezpečnost jižních hranic SSSR. Byla to osobitá odpověď na známou ‘Trumanovu doktrínu’, vyhlášenou v březnu 1947...“ (MEDVEDĚV, Ž. A.: *Stalin a židovský problém*, s. 89 – viz. pozn. 75.)

125 Srv. Obvinitelnoje zaključenije po „dělu JAK“: 3 aprělja 1952g. In: KOSTYRČENKO, G. V. (ed.): *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR ot načala do kulminacii*, s. 182–200 (viz pozn. 75).

126 Dokonce i uzavřené soudní líčení skončilo těžko uvěřitelnou blamáží. Předkládaná obvinění byla natolik neopodstatněná a tak očividně odporovala jakýmkoli procedurálním normám, že se předsedající A. A. Čepcov rozhodl soudní řízení přerušit, a ačkoli měl nepochybně o výši trestu jasné instrukce, pokusil se celou věc vrátit k došetření. Marně – 18. července bylo vyneseno čtrnáct rozsudků smrti a 7. srpna byly vykonány. (Srv. REDLICH, S. – ALTMAN, I.: *War, Holocaust and Stalinism* – viz pozn. 74.)

historik Michal Reiman, měl chystaný proces s Rudolfem Slánským pro Stalina takový význam. Sovětské noviny byly plné zpravodajství z Prahy a tato zjištěná atmosféra umožnila rozjezd vrcholné fáze stalinského antisemitismu v SSSR.¹²⁷ Veřejný exemplární soudní proces s generálním tajemníkem československých komunistů a dalšími vysokými státními a stranickými činiteli tak mohl sloužit jako jistý prototyp scénáře pro finále „případu lékařů“. V obžalobě dokonce jako jedno z klíčových obvinění proti Slánskému figurovala jeho údajná snaha prostřednictvím „lékařů z nepřátelského prostředí, s temnou minulostí“ připravit o život prezidenta Klementa Gottwalda.¹²⁸ Je to jen jeden z mnoha příkladů, které dokládají, že „text“ této kampaně a jeho sémiotická východiska v podstatě kopírují to, co zachvátilo sovětský veřejný prostor pouze několik týdnů po vynesení rozsudků v Praze v podobě takzvaného případu lékařů.

Ve stejné době variovala v Československu také sovětská kampaň proti kosmopolitismu. Jejím hlavním hybatelem byl stranický ideolog Václav Kopecký, který vytyčil základní linii v emblematickém projevu „Proti kosmopolitismu jako ideologii amerického imperialismu“ na úvod ideologické konference vysokoškolských pracovníků v Brně v únoru 1952, z něž *Rudé právo* otisklo rozsáhlé úryvky.¹²⁹ Nakolik se významová pole sovětské kampaně a její československé varianty blížila a v jakých nuancích se rozcházela, by odhalila teprve podrobnější komparativní sémiotická textová analýza. Nejnapadnějším rozdílem je však výrazný protizápadní, a zvláště protiamerický akcent československé kampaně. Ten byl – jak je zřejmé z výše uvedeného výkladu – samozřejmě přítomen i v sovětské kampani, nikoli však v takto dominantní podobě. Tento posun nepochybně souvisí zejména s tím, že v období mezi oběma kampaněmi se již naplno rozpoutala studená válka. Akcent na protizápadní významové pole československé kampaně proti „kosmopolitismu“ tak spíše odpovídá jazyku kampaně provázející „případ lékařů“.

Obžalovaní v procesu s „protistátním spikleneckým centrem“ byli obviněni ze „sionismu“, tedy „židovského buržoazního nacionalismu“. Zároveň jim byl (často s odkazem na znalost cizích jazyků nebo dlouhodobý pobyt v zahraničí) přičítán k tíži „kosmopolitismus“, tedy snaha se své národnostní identity zřít. Ještě v oslavné zdravici k srpnovému životnímu jubileu roku 1951 Václav Kopecký označil Rudolfa Slánského za osobnost, která „již doma a na národní škole v sebe ssála plnokrevné

127 REIMAN, Michal: Sovětská politika a sovětské vedení 1948–1953. In: PERNES, J. – FOITZIK, J. (ed.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“*, s. 30 n.

128 Žaloba proti vedení protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským. In: *Rudé právo*, 20.11.1952, s. 3–6.

129 O kosmopolitismu, proletářském internacionalismu a socialistickém vlastenectví: Z projevu Václava Kopeckého na první ideologické konferenci v Brně. In: *Rudé Právo*, 28.2.1952, s. 1, 3 a 4. V plném znění vyšel projev knižně: KOPECKÝ, Václav: *Proti kosmopolitismu jako ideologii amerického imperialismu*. In: *Marxisticko-leninskou ideovostí a stranickostí proti kosmopolitismu a objektivismu ve vědě: Sborník dokumentů 1. ideologické konference vysokoškolských vědeckých pracovníků v Brně 27. února – 1. března 1952*. Praha, Naše vojsko 1952, s. 21–50.

rodné češství“.¹³⁰ Jen o několik měsíců později byl charakterizován jako člověk „vykořeněný z naší vlasti, nevyrostlý z jádra našeho lidu“.¹³¹ Toto paradoxní spojení obou obvinění však ukazuje, že se jednalo o stále stejné významové pole, jehož prostřednictvím byl v propagandě po sovětském vzoru budován obraz „nepřítele“ za pomoci mnohvrstevnatosti znakového charakteru obrazu „Žida“. Charakteristiky „židovský buržoazní nacionalista“ i „kosmopolita“ se staly zástupnými výrazy pro slovo „Žid“. Proto také žaloba explicitně upozorňovala na židovský původ většiny obžalovaných.¹³²

V základu kampaně provázející proces s „protistátním spikleneckým centrem“ tak podle sovětského vzoru, od něž byla odvozena, spočíval obraz „Žida“ jako „nepřítele“. „Antisemitismus,“ jak uvádí Michal Reiman, „se tak stal článkem, který spojil politickou represi v SSSR s represí v zemích sovětského bloku.“¹³³ List *Komsomolskaja pravda* proto mohl dát do jedné významové řady případ údajného spiknutí lékařů, proces proti Slánskému v Československu a explozi na sovětské ambasádě v Tel Avivu a označit je za „články jednoho řetězu“.¹³⁴

Studie vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově (PRVOUK), P17 „Vědy o společnosti, politice a médiích ve výzvách doby“, řešeného na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

130 KOPECKÝ, Václav: K 50. narozeninám soudruha Rudolfa Slánského. In: *Rudé právo*, 31.7.1951, s. 3.

131 Síla socialistického vlastenectví. In: *Tamtéž*, 19.4.1952, s. 3.

132 Žaloba proti vedení protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským.

133 REIMAN, M.: Sovětská politika a sovětské vedení 1948–1953, s. 32.

134 MITIN, M.: Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperIALIZMA (viz pozn. 84).